

A REFORMÁCIÓ HATÁSA A MAGYAR KÖZMŰVELŐDÉS^{RE}

ÍRTA

HARSÁNYI ISTVÁN

SÁROSPATAKI THEOL. AKAD. TANÁR

BUDAPEST, 1923
BETHLEN GÁBOR IROD. ÉS NYOMDAI RT.

A reformáció, az emberi léleknek ez a diadalmas és eredményeiben leghatalmasabb szabadságharca, ama kimondhatatlan áldásainál fogva, amelyekben az egyetemes emberiséget a szellemi és erkölcsi élet összes mezőin részeltette s amelyekkel a népek közművelődését oly nagy lendülettel fokozta és így hatásával és jelentőségével korszakalkotóvá lett: már régen megérdemelte volna, hogy az egész művelt világ elismerésében és érdeme szerint való megbecsülésében részesüljön s október 31-ike, mint a reformáció emlék-ünnepe, az egész keresztyén világ ünnepe legyen. D© ha még nem egyetemes ünnep is a reformáció emléknapja, mégis örvendetes jelenség, hogy az emberiség nagy szellemei, elfogulatlan tudósai, történetírói, költői és írói, bármely más hitfelekezethez tartoznak is, átérezve és elismerve a reformáció egyetemes, nagy jelentőségét: lélekben máris együtt ünnepelnek a reformáció emléknapján a protestantizmus híveivel. Ma már a kath. egyház fenkölt gondolkozású hívei is elismerik és vallják, hogy téves dolog a reformációt felekezeti szempontból megítélni; mintha abban csupán csak a protestáns felekezetek megalakulását és szervezkedését kellene látni. Elismerik és vallják, hogy a

reformáció eszméi, elvei a katholicizmusra is felemelő, fejlesztő, átalakító hatással voltak. Elismerik és vallják, hogy a reformáció volt az a szellemi forradalom, amely az emberiségre nézve a haladást, felvilágosodást, a fejlődést, a mind magasabb művelődési fokra való eljuthatást lehetővé tette, biztosította.

Általánosan ismert igazság, hogy a művelődésben éppen azok a nemzetek, azok a népek jutottak első helyre, vezető szerephez, azok lobogtatják legmagasabban a tudományok fáklyáit, amelyek a reformáció odaadó, kutató munkára sarkaló, nagyjelentőségű eszméit, elveit, megbecsülhetetlen értékeit teljes mértékben magukévá tették s a gyakorlati életben azok helyes és okos felhasználásával törtek előre a minél nagyobb tökéletesség felé.

A reformáció a maga diadalomra hivatott nagyhíveinek: a gondolat- és lelkiismereti szabadságnak, a szabadvizsgálódásnak, a tudományos kutatás szabadságának hirdetésével és érvényesítésével nemcsak az egyházi és vallási életet teremtette újjá, hanem új életet teremtett a közművelődés minden ágában. Mindazokban az országokban, amelyekben az új mozgalom eszméi meghódították az elméket és a szíveket, vagy egyenesen megteremtette, ha még nem volt, *a nemzeti irodalmat*, vagy ha volt: újjászülte, felvirágoztatta azt. Egyes országok, népek kétségkívül a reformáció áldásos eszméinek köszönhetik nemcsak nemzeti irodalmik lendületes fejlődését, társadalmi és politikai életük újjáalakulását, hanem, mint Hollandia, Anglia s az északamerikai Egyesült-Államok története mutatja, magas kultúrájuk mellett még *anyagi* jólétüket is, mert

a reformáció s annak különösen kálvini iránya, a maga erőtényezői: szigorú, de magasztos erkölcsi elvei, az állandó, kitartó munka szükségességének hirdetése s az így termelt tőke okos megbecsülése és gondos értékesítése, hasznosítása által kimutathatólag hatalmas befolyást gyakorolt még a modern gazdasági élet kialakulására is.

Ez alkalommal a reformáció nagyjelentőségű eszméinek ama termékenyítő hatását óhajtom halvány vonásokban megismertetni, amelyet azok a mi *magyar közművelődésünkre* gyakoroltak,

A reformáció hatása a magyar irodalomra.

A reformáció a *magyar irodalomra* nemcsak hatással volt, hanem az eddig szerfelett szegényes irodalomnak hatalmas és szinte tüneményzerű föllendítő je, továbbfejlesztője, nagyraelevője is. Az élő, gazdag magyar nemzeti irodalom egészen a reformáció születőtte, a reformáció teremtménye. Az új mozgalommal a magyar nép lelkében is új művelődési folyamat kezdődik, amely aztán állandó emelkedésben van s nemes irányú hatása elsórangú jelentőségű. A reformáció előtti korból ránkmaradt csekélyszámú irodalmi emlék csak szunnyadozó, elevenség és lüktetés nélküli irodalmi állapotról tesz tanúbizonyságot. Most azonban egyszerre, mintegy varázsütésre, új élet támad. A reformáció szellemében működő, külföldi egyetemeken tanult, apostoli lelkű és buzgalmú magyar ifjak nemcsak arra törekednek, hogy a néppel élőszóval a templomi prédikációkban, a nyilvános vitatkozások-

ban a piaci és vásári beszélgetések alkalmával a nép nyelvén ismertessék meg a nagyhorderejű mozgalom magasztos elveit és nagy céljait s hogy az istentiszteleten az éneklés, imádkozás és prédikálás magyar nyelven történjék: hanem arra is, hogy magyar nyelven írott *könyveket* adjanak mind a nép, mind a művelt osztály kezébe. És éppen e nemes törekvésük valóra-váltásával lettek az új, gazdag magyar nemzeti irodalom megteremtői. Az így elért siker éppen azért lett nagy, mert az új mozgalom vezetői tanult, képzett férfiak voltak, akik külföldön szerzett ismereteiket és agitatóri tapasztalataikat itthon nagy körültekintéssel értékesítették.

Az egész középkoron át az egyház révén uralkodóvá lett latin nyelvet elveti a reformáció s minden országban érvényre juttatja a nemzeti nyelvet. A középkor holt nyelvének helyét hazánkban is az élő, nemzeti nyelv foglalja el mind a beszédben, mind a szónoklatban és irodalomban; a tudományok mezőin is közhasználatúvá lesz s mint ilyen egészen új, pezsgő életű irodalmat teremt.

A reformáció újjászülő eszméi által teremtett közszükséglet s ennek teljes átérzése hozta létre a legelső, nyomtatásban megjelent *bibliafordítást* (Komjáthy Benedek: *Az Zent Pál levelei, magyar nyelven*. Krakkó, 1533), mert ugyan mire is lehetett volna égetőbb szüksége a reformáció szónokló, vitázó és író bajnokának, mint arra, hogy a hallgatói előtt hirdetett elvekről és igazságokról a magyar nyelvű Szentírásból a hallgatók maguk, személyesen, a maguk szemével, a maguk értelmével győződhessenek meg. Ugyan mi

lehetett volna „égetőbb korszükség“, mint az, hogy a reformátori eszmék jogosultságának, helyességének igazolására és erősítésére ott legyenek a hallgatók és érdeklődők kezei között Pál apostol levelei, amelyekben egytől-egyig ott vannak a reformáció alapvető vezéreszméi: a hit által való megigazulás, a nemzeti nyelven való éneklés, imádkozás és prédikálás, a tudományos kutatás szabadsága stb. Vitázó, prédikáló reformátoraink, mint pl. Ozorai Imre is, műveikben és beszédekben tételeiknek, eszméiknek igazolására és erősítésére egész gazdag sorozatát idézik a Pál apostol leveleiből vett jeles, nyomós mondásoknak, amelyeknek száma aránylag jóval több, mint az evangéliumokból kölcsönzött bizonyítékoké. Nem a véletlen vagy az esetlegesség műve tehát az, hogy Szent Pál levelei indulnak nyomtatott könyv alakjában először hódító útra az új tanok érdekében. Határozottan céltudatos terv szerint megindult munka eredményének kell azt tartanunk, hogy a magyar bibliafordítások sorozatát Pál leveleivel kezdik meg. És itt lehetetlen hallgatással mellőznünk a magyar tudományos búvárkodásnak amaz egyik legújabb és igen érdekes eredményét, hogy az erasmista és lutherista Komjáthy Benedek bibliafordításának gyökerei visszanyúlnak a legelső teljes magyar bibliafordításhoz: az eddig Weszprémi, Révai és Toldy által s utánuk az egész magyar irodalom által tévesen Ferenciek bibliájának (azaz a Ferenc-rendi szerzetesek bibliájának) nevezett magyar *Huszitabibliához*. A fordítókat, Pécsi Tamást és Újlaki Bálintot (akiknek követőikkel, a Lépes György által „rühes juhoknak“ nevezett huszitákkal együtt való ki-

irtását Lépes Marchiai Jakab szerzetesre bízta) ugyanis tájékozatlanságból megtették Ferencendi szerzeteseknek, holott arról nem szól a forrásul szolgáló krónika, sőt, közvetve, annak éppen el Jene mond. Nem a Ferenc-rend tagjai és szelleme alkották a legrégibb magyar nyelvű bibliát, amely a bécsi, müncheni és Apor-codexekben maradt ránk, hanem Hus János előreformátor *magyar követői*. Így e huszita szellemből fakadt, magyar husziták írta bibliafordítás igazi neve: Huszita biblia.

Szaktudósaink megállapítása szerint a fordítók semmiféle előző magyar bibliafordítást nem használtak s így fordításukkal nagy munkát végeztek s mint úttörők, nagy mértékben előkészítették az utat a száz éy múlva nagy lendülettel megindult nagyreformációkorabeli bibliafordításokhoz. Az 1508-ból való Döbrentei-, az 1522-ből való, Keszthelyi- és az 1539-ből való 'JJCulcsár- és Székelyudvarhelyi-kódex forrása a Huszita-biblia volt. Sőt mi több, a rnasodik, az eredetileg teljes Huszita-bibUánál kisebb terjedelmű magyar bibliafordításunk: A Jordánszky-kódex (amely, he'z v tartozik a Csemez- és Jank;owich-töredék) is rokonságban áll a Huszita-bibliával, mert készítője figyelembe vette s itt-ott föl is használta a Huszita-biblia Müncheni-kódexbeli evangélium-fordítását valamely, már átdolgozáson átment alakjában. A szaktudósok véleménye szerint Pál apostol leveleinek az a kézirat, nehezen olvasható fordítása, amelyet Komjáthy mély vallásosságú s a reformációt pártfogoló úrnője: özv., Perényi Gáborné, sz. Frangepán Katalin adott át Komjáthynak, fordítói munkájának megkez-

dése előtt, valószínűleg a Huszita-bibliának Pál leveleit tartalmazó s már valamikor ismeretlen kéztől átdolgozott töredéke lehetett. Ezt bizonyítja az, hogy Komjáthy körülíró fordításában olyan szavak, kifejezések találhatók, amelyek a Huszita-bibliában megvannak. Ez alapon megállapítható, hogy a kódexek korában már az előreformáció megkezdte áldásos hatását irodalmunkra. A nálunk számos templommal bírt huszitizmusnak eszméi egyébként is úttörői voltak a magyar-reformációnak s énekeik is hatással voltak énekirodalmunkra.] A Komjáthy B. bibliafordításának a huszita-bibliához való viszonya beszélő bizonyosság arra nézve, hogy hazánkban a reformáció irodalmának fáklyája az előreformáció tüzen gyuladt meg (Mészöly).

A magyar nemzet a huszita-bibliafordítással kapcsolódott bele az Európa-szerte elterjedt mozgalomba, amely aztán hazánkban is előkészítője volt a nagy reformációnak. A huszita-mozgalommal kapcsolatos magyar előreformációnak az, első magyar bibliafordítás megteremtésére gyakorolt eme hatása annékis inkább jelentős, sőt feltűnő is, mert a magyar könyvnyomtatás előtti korból, a kódexek korából, a Huszita-biblia előtti időből, az egész 14. századból semmiféle magyar nyelvemlék nem maradt ránk.

A kódexek korából való 3-ik magyar bibliafordítás volna a Báthori László pálos szerzetes 1484 utáni fordítása, de ebből egyetlen fejezet, egyetlen vers sem maradt rájuk. Vele egykorú forrás nem beszél róla. Csak Gyengyesi Gergely 1525-ik krónikájában Van róla följegyzés, amely szerint Báthori az egész bibliát

lefordította s az a Mátyás király könyvtárába került. Ha Báthori valóban lefordította a bibliát akkor az, szerintünk, a Huszita-biblia ellenbibliája akart lenni, épúgy, mint később a Káldyé a Károlyi Gáspáréval szemben s így csakis az *előreformáció hatása* alatt jöhetett létre; tiltva lévén a r. kath. egyházban a nemzeti nyelvű biblia használata.

A Szentírásnak a nép nyelvére való fordításában gyors egymásutánban továbbbuzgólkodtak a reformáció lelkes apostolai. Pál apostol levelei után, amely a legelső tisztán magyar nyelvű nyomtatvány, 3 évvel, 1536-ban megszólal magyarul a *négy evangéliom* Pesti Mizsér Gábor fordításában, Bécsben. Ezt a nyomtatásban megjelent második fordítást is a reformáció eszméi által teremtett közszükséglet hozta létre. És egészen természetes is, mert a reformáció lelkes harcosainak Pál levelei után a Jézus vallásérkölcsi életelveit, tanításait magukban foglaló evangéliomokra volt legégetőbb szükségük. Ezek a magasztos életelvek jó bizonyosságok a reformáció eszméinek jogosultsága, életképessége, helyessége és diadalomra hivatott volta mellett. Várva-várt könyv volt e vajúdo időben a Szentírás bármejj részletének magyar, fordítása, de mégis különösen várva-várt volt, Pál levelei után, a négy, evangéliom. Ha a humanisták folytonosan azt sürgették, hogy *vissza a forráshoz!* — a római és görög irodalom klasszikus termékeihez — akkor most a reformáció bajnokai jogosan követelik a nagy Erasmuszal, hogy: *Vissza Jézushoz!* Pesti is, mint Komjáthy, Erasmus követői közé tartozott. Mindketten az ő magyarázatos Újtestamentumából fordítanak, melyet a

kath. egyház nemsokára a tiltott könyvek közé sorozott. Pesti szerint a nép nyelvére fordított Szentírást minden embernek olvasni kell. Amint a nap közös mindenkivel: úgy a Krisztus tudománya is. az, mely minden korú, nemű, sorsú, nyelvű embernek szól.

A reformáció szelleme által éreztetett közszükséglet hozta létre 5 év múlva a *teljes Újtestamentum* egészen új magyar-fordítását is, mélyet Sylveszter János, a dunántúli vidékek nagyhírű reformátora készített és a reformáció ügyét szóval és tettel elősegítő földesurának: Nádasdy Tamásnak költségén adott ki 1541-ben Új szigeten. Ez a magyar Új testámentom azért is nevezetes ránk nézve, mert ez a Magyarországqn megjelent legelső tisztán magyar nyelvű könyv, a nagy úttörő, akit széleskörű reformatori és tudományos tevékenységéért magyar Melanehtonnak is szoktak nevezni, énekeket is írt. Tőle való a legelső magyar drámai kísérlet s tőle valók a legelső magyar nyelvű kitűnő párversek is (bibliafordítása elején és végén), valamint a legelső nyomtatott magyar szöveg is (1527). Sylveszter korának kiváló tudósa volt. Fordítása megbecsülhetetlen értékű emléke a korabeli magyar irodalomnak s a magyar reformációnak, ő is, Erasmus hatása alatt áll. Fordításánál ő is használta a nagy humanista magyarázatos Új-Testámentomát. Többirányú, úttörő munkálkodásával kiváló helyet foglal el a magyar közművelődés nagy hősei között. Új testámentuma olyan közkedveltségnek örvendett, hogy három évtized múltán, amikor pedig a Heltai-féle Újtestamentum már 1562 óta közkézen forgott, — ismét ki kellett adni. Ez a megigazított, javított kiadás 1574-

ben, Bécsben jelent meg. Ezt már a jeles szerző nem érte meg, mert 1572-ben meghalt. *)

A Sylveszter Új testamentumának megjelenése után 7 évvel, 1548-ban egy új szentírási részlet a *Zsoltárok könyve* lát napvilágot prózai fordításban *Benczédi Székely István* szikszói református lelkésztől Krakkóban. Ezt a közszükséglet teremtette meg. Sok jámbor keresztyén kérte már őt arra, hogy a Soltárt magyarátsa meg. Ezek sürgetésének, meg a saját lelke sugallatának sietett hát eleget tenni. Figyelemreméltó, hogy a reformáció eszméire oly fontos és egyedül hit-szabályozó zsinórmérték: az Újszövetség után, az Ótestamentom legértékesebb, költői része, a Zsoltárok könyve szólal meg magyarul, magyarázatokkal ellátva, Sietette ezt a fordítást a helvét irányú reformáció vezető elemeinek az a nálunk is ismeretessé lett álláspontja, hogy még az énekeket is a Szentírásból s nem emberi szerzésekből kell venni. Ezért törekedtek aztán e kor legelső énekszerzői a zsoltárok verses feldolgo-

*) Rendkívül érdekes jelenség, hogy az első két magyar bibliafordítót, Komjáthyt és Pestit, nyilván Toldy Ferenc tekintélye alatt, még a Beöthy-Badics-féle nagy képes irodalomtörténet első kiadásában (1896) is róm. katolikusnak tartja Kardos Albert, de a 3-ik kiadásbján már töredelmesen beismeri, hogy tévedés volt őket az ó-egyház híveivel sorozni s még nagyobb tévedés fordításaikban katolikus egyházi munkákat látni. Elfogult római kath. írók azonban nemcsak Komjáthyról és Pestiről állítják, hogy ők még r. kath. bibliafordítók, — tehát a r. kath. egyházé a dicsőség a bibliának a nép részére történt lefordításában,¹⁴ — hanem még Sylveszter Jánosról is. így pl. Dankó József, Johannes Sylvester Panonnius c. 1871-ben Bécsben, Gerő János: A kath. magyar bibliafordítások története c, 1901-ben Bpsten megjelent doktori értekezésében és Varjú János (1903).

zására, hogy azok a gyülekezetben énekelhetők legyenek. Ezt a fordítási; Székely úgy tekintette, mint nem-sokára kiadandó teljes bibliafordításának első részletét. Teljes bibliafordítása azonban néni jelenhetett meg; Zsoltárfordításán kívül hittani művével, istenes énekeivel, legelső nyomtatott magyar kalendáriumán val, főleg pedig világkrónikájával, mely az első magyar világtörténet, tette nevét tiszteltté a magyar művelődés történetében.

A zsoltárok megjelenése után meleg érdeklődéssel várta a bibeliaszerető közönség az Ószövetség többi részének fordítását is. A közóhajnak tett eleget *Heltai Gáspár* kolozsvári főlelképásztor, aki sok kegyes ember kívánságára, barátaival: Gyulai István, Ozorai Imre, Wízaknai Gergely iskolamesterekkel arra vállalkozott, hogy a teljes Szentírást lefordítják magyarra. Első kötetül a *Mózes öt könyvét* adták ki 1551-ben Kolozsvárott, Csáky Mihály uram költségén. Ez a fordítótársaság közös munkája, de a főmunkás Gyulai volt. A második kötet (1551) az ótestamentumi apokrifus könyvek legértékesebbekét, az erkölcsi szabályok gazdag sorozatát tartalmazó *Jézus Sírak Könyvét* foglalta magában. Ez volt az első apokrifus könyv, mely magyarra lefordított. Ezt valószínűleg a tolnai prbt. lelkész-tanítók: Zigericus Imre és Tövisi Mátyás fordították. Ez a nevelőhatású, örökbecsű erkölcsi igazságokat tartalmazó apokrifus könyv a reformáció korában erkölcsstani tankönyvül szolgált. Ott szerepel Galenus J. 16. századi kassai könyvkereskedő iskolai könyvjegyzékében is. A fordítók szerint, aki akar, ebből több jóerkölcsre való tudományt tanulhat, mint

Plátónak és Aristotelesnek nagy s hosszú könyveiből. Ez a Gyulaitól átnézett kis könyvecske az 1552-ben kiadott *A Bölcs Salamon Király könyveivel* (Példabeszédek, Prédikátori k., Énekek éneke, Bölcseség könyve ç. apokrifus könyv) egybekötve került forgalomba. Ugyansak 1552-ben jelent meg a Heltai-féle biblia, *negyedik része*, mely a próféták iratait tartalmazza. Ez a fordító-társaság munkája. Nyolc évi szünet után 1560-ban Heltai, saját névé alatt adja ki a *Zsoltárt*. Ajánló levelében fölkéri János Zsigmond)erdélyi fejedelmet a sok bajtól szorongatott erdélyi kálvinizmus védelmére. 1562-ben jelenik meg az *Újtestamentum*. Ez már az újabb fordító-társaság (Ozorai és Wízaknai helyét Egri Lukács és Szegedi Lajos foglalják el) közös munkája. Az utolsó kötet Heltai neve alatt 1565-ben jelent meg *A bibliának második része* címmel. (Jósue, Bírák, Ruth, Sám. Kir.). A még hiányzó könyvek (Krónikák, Esdrás, Nehemiás, Jób és Eszter) kiadásáról, ez lett volna a harmadik rész, úgy látszik, azért kellett lemondaniok, mert nem volt, aki a költséget fedezze, Ezek valószínűleg kéziratban maradtak.

A Heltai-féle csonkán, maradt biblia kötetet a Komjáthy, Pesti és Székelye fordítását egy szóval sem említik. Csak Sylveszter Újtestamentomáról tesznek említést az Új testámentom fordításában. Azonban lehetetlen, hogy elődeik fordításait ne ismerték volna. A Heltai-féle biblia nagy kincse magyar nemzeti irodalmunknak, mert felöleli akkori egész szókincsünket s megőrzött a nép ajkán élt, számos tősgyökeres szó-lásformit és kifejezést. A köteteknek időközönként,

rendszeretlenül, 12 év alatt történt megjelenése, meg Heltai felekezeti álláspontjának gyakori változtatása, volt az oka annak, hogy e fordítássorozat, jeles erényei mellett sem volt olyan keresett, mint elődei.

Heltaival egyidejűleg dolgozott bibliafordításán *Meliusz Péter* debreceni lelkész, akit vasakarataért és nagy tudományáért Magyar Kálvinnak szoktak nevezni. 1565-ben adta ki *Sámuel két könyvét* és a *Királyok két könyvét*: Nem betűt betűre, hanem úgy fordít, hogy se a szöveget el ne hagyja, se az értelmet. Ugyanabban az évben kiadja *Jób könyvét* Váradon. Fordításaiban Meliusz nemcsak mint gyakorlati célt szolgáló írásmagyarázó áll előttünk, hanem mint a kálvinizmus eszméinek diadaláért küzdő lelkes harcos is. Ezekkel a fordításaival Meliusz nyilván a Heltai-féle csonkán maradt bibliát akarta kiegészíteni. Főképp a genfi tudósok írásait követte. 1567-ben megjelent Új testamentumából, sajnos egy példány sem ismeretes. Elveszett Ezsaiás-fordítása is. Tervezte a Krónikák s a többi történeti könyvek lefordítását és kiadását is, de ezek megjelenéséről nincsenek adataink, Meliusz nyelve gazdagé és színes. Kifejezései nyelvtörténeti szempontból is igen figyelemre méltók.

Bár az *Újtestamentomnak* már 3 kiadása (kettő *Sylvesteréből*, egy Heltaiéből) volt, mégis, jónak látja *Félegházi Tamás* debreceni református lelkész, hogy újból lefordítsa s Meliusz példáját követve, világosító magyarázatokkal ellássa. Halála gátolta meg a befejezésben és kiadásban. Lelkésztársa; Gönczy György adta ki. 1586-ban Debrecenben. (A hiányzó Júdás-féle levelet ő fordította le. Második kiadása 1609-ben

jelent meg, de ebből egy példány sem maradt ránk. Nem maradt ránk a csepregi lutheránus kollégium 1589-iki Újtestamentumából sem példány.

A nyomtatásban megjelent legelső teljes magyar Szentírás *Károlyi Gáspár* gönci református lelkész és esperes fordításában jelent meg 1590-ben Vizsolyban, az apokrifus könyvekkel együtt. A nagy munkában segítségére, volt Pelei János ottani tanító. Az eredeti szövegen és számos latin biblián kívül hivatkoznak Heltáiékra és Meliuszra. Óhajtva-óhajtott könyv volt ez nemcsak a magyar reformáció hívei előtt, hanem a katolikusok előtt is. A nyomtatás költségeit a legelőkelőbb magyar főurak fedezték: Ecsedi Báthori István és neje Homonnai Drugeth Eufrozina, Rákóczi Zsigmond, Homonnai Drugeth István és Mágócsy Gáspár Károlyi bibliájának ugyanaz a nagy szerepe volt és van hazánkban, mint a Lutherénak Németországban. Hatása, népszerűsége, közkedveltsége egyaránt közismert. Minden felekezet körében ez terjedt el leginkább. Igen sok kiadást ért, melyek közül kettő szerencsétlenül járt (az 1600. körüli és az 1607-iki). Legnevezetesebbek: a Szenczi Molnár Alberttől (1608, 1612) valók, a várad—kolozsvári (1660—61) és a Misztótfalusi Kis Miklóstól gondozottak (1685, 1687, 1700), valamint az utrechti és bázeli kiadások. A Károlyi bibliafordítása betetőzése a 16. századi magyar reformáció hatalmas művének. Összes bibliafordításaink között ennek volt a legnagyobb hatása. Megjelenése korszakalkotó a magyar bibliák történetében.

Meg kell még említenünk egy önálló, kitűnő *Zsoltár*-fordítást, a *Péchy Simonét*, aki 1624-ben kez-

dett munkájához, s 1629-ben már a magyarázatokkal is készen volt. Ez az eredetiből készült fordítás csak 1913-ban jelent meg a M. Tud. Akadémia kiadásában.

A biblia valódi értékét és becsét a reformáció ismertette meg a világ népeivel és nemzeteivel; így a magyarral is. A reformátorokat is a biblia, a biblia szellemébe való beleélés, az evangéliom diadalomra hivatott, magasztos eszméibe való elmélyedés tette tulajdonképpen reformátorokká. Egyedül a Szentírást fogadván el hit és erkölcs dolgában szabályozó tekintélynek: élőszóval és írásban szüntelen az egyetlen forrásra, az igazság, a vallás, az erkölcs egyedüli forrására utalnak s kérik-kényszerítik híveiket, hallgatóikat, hogy olvassák és a saját józan eszük s meggyőződésük szerint értelmezzék annak igéit. A világ-irodalom e legértékesebb könyvét igazi *népkönyvvé* a reformáció tette magyar hazánkban is. *Amint reformátoraink tették a bibliát magyarrá: úgy ők tették a kultúránkat is magyarrá, nemzetivé.*

A felvilágosított magyar nép izzó érdeklődéssel várta a biblia bármely részének magyar tolmácsolását, hegy, a vezető elmék kívánsága szerint, maga személyesen győződjk meg arról: vajjon csakugyan az-e az igazság, amit a reformátorok hirdetnek?

A biblia minden szava, minden igéje fegyver volt reformátoraink ajakán és tollán az új eszmék diadalra futtatásában s az ó-egyház híveivel való hadakozásban. A hitvitatkozásokból aztán, mint általában a szellemi csatamezőn megvívott harcokból. nem egyedül a diadalmaskodó félnek volt haszna, hanem igazi, érté-

kes, sőt legértékesebb haszna ebből tulajdonképen a magyar nemzeti közművelődésnek volt.

A „breviáriumok“ helyét a magyar biblia foglalja el. Ott van a mágnások könyvespolcán is éppen úgy, ' mint a legszegényebb ember szalmafedeles házának mestergerendáján. A nép nyelvén tolmácsolt Szentírást a reformáció hívei viszik el az élet terhei vagy a betegségek súlya alatt roskadozókhoz, a haldoklók ágyához, a nyomorultak hajlékaiba, hogy annak igéi enyhülést, vigasztalást, biztatást, bátorítást hirdesse nek a sínylődő embertestvéreknek. Ez útakon-módon a bibliát a hitnek és erkölcsnek könyvévé, házi- és kézikönyvévé a szó igaz értelmében a reformáció tette hazánkban is. Útja diadalmas; ereje, hatása meglepő. A nagy Sylveszter lelkét, mennyei öröm, paradicsomi boldogság tölti el, mikor Új testamentumával elkészül emezekkel a lelkesült szavakkal bocsátja útjára:

*Az ki zsidóul és görögül és vígre diákul
Szól vala rígen, szól néked az itt magyarul...
Itt vagyon az rejtekek kincs, itt vagyon az kifolyó viz,
Itt vagyon az tudomány, mely örök Hetet ad.*

A magyar bibliának a magyar nemzeti irodalom úgyszólván minden ágára gyakorolt termékenyítő hatása a XVI. és XVII. században, valamint azután is egészen a mai napig, igen jelentékeny, úgy hogy még a történeti irányú munkákon is szembetűnően érezhető a protestantizmus, a bibliai szellem éltető, meg-elevenítő hatása. Mikor a legelső magyar világtörténet Székely Istvántól kikerül a krakkói sajtó alól, a korrektor: Vilmányi Libécz Mihály a szerző nevében is, ma-

gyar párversekben ad kifejezést afelett érzett nagy örömének, hogy e krónika magyar nyelven megjelenhetett. Az olvasóhoz intézett figyelemreméltó párversek eleje így hangzik:

*Ez könyvet valamely Magyar olvasandja magába,
Erről ő neki nagy vígassága legyen:
Hogy magyart nyelven az régi dolgok, idők is
Írván vadnak, igaz Chronika rende szerint.*

A munkán ott van a református pap-szerző kezeyoma, lelkének bélyege. Hitfelekezeti álláspontja számos részletben érvényesül. Elítéli mindazokat az intézményeket, amelyeknek alapja a Szentírásban nem található s a maga korának szokása szerint, mely nem válogatott a kifejezésekben, elítélőleg szól a katolikus papokról. Tiszta, hazafias gondolkozásmód s mély erkölcsi érzés jellemzi az egész munkát, *Tinódi Sebestyén* verses krónikájában (1554) is csakúgy lobog az őszinte hazafiasságtól, a mély vallásosságtól s a tiszta erkölcsiségtől áthatott érzés s világosan kifejezésre jut a reformáció eszméit helyeslő és kgyető álláspontja. A protestáns Tinódi krónikás elbeszélései voltak hatással Zrínyi protestáns szellemű eszméket hirdető nagy eposzának megírására. Heltai Krónikájából (1575) is kisugárzik erős magyar hazafias érzése s szigorú erkölcsi felfogása mellett az ő protestáns gondolkozásmódja. Munkáját azért írja magyarnyelven, hogy a nemzet történetét minél többen megismerhessék, másfelől azért, hogy a reformáció álláspontját megszilárdítsa s diadalra segítse. „Ezzel megteremti a magyar történetírást. Krónikája sza-

zadokcn át kedvelt olvasmánya volt a magyar népnek. A XVI. századi történetírás nyelve, hangja, egész szel-
leme merőben elüt a középkori-történetírás szellemé-
től. Meghonosul a szabad kutatás és bírálat szelleme,
így erősödik meg aztán a történelmi érzék s a kritikai
szellem.

A XVI. és XVII. században az egész magyar iro-
dalomban, az irodalomnak úgyszólván minden ágában
a reformáció teremtette magyar biblia s annak szel-
leme a ható és elevenítő tényező. A költők és írók
főleg abból veszik költeményeik, prózai munkáik tár-
gyait s azok megírása alatt át vannak hatva a kegyes
szívvel olvasott elbeszélések és történetek vallásos és
erkölcsi felfogásától s a szentkönyv képei, hasonla-
tai, eszméi, sőt kifejezései, velős mondásai egymás-
után tolnak tollukra. A biblia ízt, színt, zamatot köl-
csönöz elmetermékeiknek. Annak légkörében élnek.
Üde, gazdag forrás az, melyből táplálkoznak s amely
ihleti, hajtja lelküket a munkára. Egészen természe-
tes és könnyen érthető tehát, ha egyik jeles tudósunk
a magyar irodalom második korszakát, a protestáns
kort, *a bibliás stílus kialakulásának kora* címmel sze-
retné jelölni.

A XVI. és XVII. századi *epika* is főleg a bibliá-
ból meríti a maga tárgyait s mikor ezt műveli, öntudat-
lanul is hatalmas mértékben elősegíti a reformáció
diadalútját, nem is említve azt, hogy ezáltal a biblia
népszerűsítését is hathatósan munkálta. Az irodalom-
történet által eddig még érdeme szerint nem méltat-
ott *egyházi beszédiródalomra* is hatalmas hatása volt
a reformációszülte magyar bibliának. A prédikátorok

egyházi beszédes kötetei a XVI—XVII. században nem egyebek, mint a biblia egyes szakaszai felett tartott, gyakorlati célt: a reformáció célját szolgáló s eszméinek, elveinek jogosságát és helyességét igazoló, biblia-magyarázatok.

Bámulatos az az eleven hatás, melyet a magyar biblia ránk magyarokra, irodalmi, nyelvészeti, vallás-erkölcsi tekintetben gyakorolt. Belőle kölcsönzött szállóigéink száma a nép ajkán ma is ezrekre megy. Hogy csakugyan uralkodott a lelkeken s olvasása nem csak a köznép, hanem a főrangú családok körében is kedvelt és mindennapi foglalkozás volt: azt számos egykorú följegyzés igazolja. Olvasták nemcsak azért, hogy abból a reformáció agitátorai által hirdetett hittételeket, elveket igazolva lássák, hanem olvasták az Isten ígéje iránti hódoló érzésből. Olvasták, mert tudták, hogy a csüggedőt bátorítja, a nyomorultat vigasztalja, a háborúságot szenvedőt boldognak mondja s a bűnösöknek bocsánatot hirdet. Híres bibliaolvasók voltak: özv. I. Perényi Gáborné, sz. Frangepán Katalin, Perényi Péter (†1548), aki a börtön sanyarúságát a biblia olvasásával enyhítette; II. Perényi Gáborné, sz. Ország Ilona, aki különösen szorgalmasan olvasta a történeti részt és az evangyéliomokat; Bethlen Gábor erdélyi fejedelem, aki 26-szor, I. Rákóczi György fejedelem, aki az Ótestamentumot 13-szor, az újat pedig 32-szernél többször olvasta vala át, Lorántfy Zsuzsanna, Széchy Mária, Apafiné sz. Bornemisza Anna. A magyar bibliának közkedvelt voltát mi sem igazolja jobban, mint az, hogy bár a XVI. és XVII. században sok bibliafordításunk volt, mégis, az egy-

korú följegyzések szerint, mondhatni; állandóan bibliahiány mutatkozott. E korbeli bibliafordításaink mind irodalomtörténeti fontosságúak. Az első teljes magyar biblia megjelenése pedig a Károlyié, a nemzeti nyelv és irodalom korszakalkotó eseménye vált.

Rendkívül jellemző jelenség, hogy míg a XVI. században a reformáció megindulása óta *kilenc* protestáns tudós, Heltai és Károlyi munkatársakkal együtt, fáradozik a Szentírás magyarra való átültetésében: addig ez idő alatt a *katholikusok között egyetlen egy író sem akadt*, aki az előlük elrejtett, olvasni szigorúan tiltott bibliát, vagy annak csak valamely részletét, könyvét is *magyarra* fordítaná. Csak akkor fordítja le Káldy György a bibliát s adják ki 1626-ban, amikor a Sylveszter Újtestamentom-fordítása már másodszor, a Károlyi-bibliája már 1608-ben szintén másodszor, 1612-ben harmadszor s Félegyházi Új testamenuma másodszor (1609) is megjelenik. Második kiadást csak 106 év múlva, 1732-ben ért.

Az ellenreformáció korában ugyanis, mikor a kath. egyház a maga elvesztett tekintélyét, befolyását és hatalmát a reformáció híveitől eltanult fegyverek használata segédelmével, tehát a reformáció hatása alatt, visszaakarja szerezni: kényszerítve van annak hatalmas fegyvereit, eszközeit alkalmazásba venni, kénytelen ő is magyar nyelven szólni a néphez, a világiakhoz, akik a reformáció diadalmas eszméinek hatása alatt szabadon tájékozódtak a legfontosabb kérdések felől is; kénytelen vitairatait és egyéb műveit magyar nyelven írni, mert különben írásai éppen azok részéről maradnak olvasatlanul, akiknek azok szánva voltak.

A kath. egyház, tapasztalva, hogy a protestantizmus agitátorai által magyar nyelven elmondott szónoklatoknak nagyobb hatásuk van, mint a r. k. főpapok brévéinek; tapasztalva, hogy az iskolában, a templomban, az irodalomban milyen meglepő eredménye, vonzóereje van a nép zengzetes magyar nyelvének: tisztában volt az-
 zal, hogy a nagy szellemi mérkőzésben csak úgy képes helyét megállani, elvesztett hatalmát visszaszerezni, ha a nép nyelvét többé sehol sem mellőzi. így a reformáció sikereinek hatása alatt *kényszerítve* volt a kath. egyház s annak lelkes tudósa: Káldy György, hogy az első r. kath. magyar bibliafordítást, mint a Károlyi nagy hódítást tett bibliájának ellenbibliáját elkészítse és kiadja, amelyet a r. kath. egyház hívei, a reformáció kényszerítő hatása nélkül talán soha, vagy csak nagyon későn kaphattak volna meg.

Érdekes jelenség, hogy amint sok népnél a biblia volt „a nemzeti nyelvű irodalomnak úttörője, első könyv” így az irodalomnak megkezdője: úgy nálunk is a Pál leveleinek fordítása kezdi meg tisztán magyar nyelvű nyomtatványaink sorozatát. A történelem bizonyossága szerint, amely egyháznak nem volt nemzeti nyelvű bibliája „az az idegen vallások támadásai következtében elenyészett”. Ennek tudatában siettek a reformáció lánglelkű bajnokai a nép kezébe adni a nemzeti nyelvű bibliát s az ő hatásuk folytán volt kénytelen a r. kath. egyház is példájukat követni s magyar nyelvű könyvirodalmat teremteni.

A reformáció teremtette meg a közkinccsé tett s az egész magyar irodalomra oly nagy hatást gyakorolt magyar biblián kívül a magyar nemzeti nyelvű *énekes-*

könyvet is amelyről szintén bővebben kell megemlékeznünk, mért a biblia és az énekeskönyv voltak a legolvasottabb, legkeresettebb könyvek s a legnagyobb hatást valóban, ezek gyakorolták a magyar protestáns-vallású nép lélkületére kedélyének és jellemének fejlődésére.

Magyar biblia és magyar énekeskönyv együtt váltak hatalmas erősségeivé, oszlopaivá a magyar nemzeti irodalomnak. Az énekeskönyv lett a magyar nép második bibliájává. Nem is forgott közkezen a nép között a biblia után oly igen nagy példányszámban egyetlen könyv sem, mint a magyar énekeskönyv, vagy a néptől úgynevezett „Zsoltár“. Megállapított igazság, hogy a magyar reformáció leghódítóbb fegyvere, az ige fegyverén kívül, a magyar nemzeti nyelven való éneklés s így a magyar énekeskönyv volt.

A reformáció a nemzeti nyelven való éneklést, a népnek az éneklésben való tevőleges részvételét, az istentisztelet fontos részének tekintette. A nagy reformátoroknak, különösen Kálvinnak hatása volt ez, aki azt kívánta, hogy *szívből és a nemzet nyelvén kell énekelni*, hogy az egész gyülekezet megérthesse. Az egyházi énekeket csak szívből lehet szerinte jól énekelni, viszont a szív megértést kíván, mert az ember csak olyat szeret énekelni, amit ért is. — Ezt a nagy igazságot igazolja Gönczy György is 1590-ben Debrecenben megjelent s később sok kiadást ért énekeskönyvének elől járó beszédében, mikor régi öreg emberek tanúbizonyságára való hivatkozással azt mondja, hogy az isteni dicséreteknek *közönséges* (azaz magyar nyelven, az egész gyülekezet által való) *éneklése* által

kezdett a mi országunkban először is a tanítással együtt az evangéliomnak tiszta tudománya az Istennek igaz ismeretével együtt beszállani. Szakasztott így volt ez a külföldön is. A párisi egyetem történetírója szerint a protestánsok zsolttárenekeikkel vetették meg, vallásuk alapját s Florimond de Raymond szerint a zsolttárok megjelenésétől lehet számítani a Kálvin egyházának — *a zsolttárok egyházának* — eredetét. A reformáció alakította át a r. kath. egyház istentiszteletének felváltva, a pap és kántor által való éneklését, az ú. n. arisztokratikus éneklést, amelyből a nép ki volt zárva, protestáns szellemű, demokratikus, „*az egész gyülekezetre kiterjedő énekléssé*“.

Amint Németországban szállóige volt, hogy a nép beleénekelte magát a Luther vallásába, úgy volt ez Magyarországon is. A Sztáray Mihály jeles reformátor története s fényes sikere — hét év alatt Baranyában és Szlavóniában 120 gyülekezetet alapított főleg gyönyörű éneklésével — hathatósan igazolja, hogy a nép nálunk is hamarosan beleénekelte magát az új vallásos eszmékbe. Az első magyar r. kath. énekeskönyv, a *Cantus Catholici*, 3-ik kiadásának (Kassa, 1674) előszava is, bizonyítja ezt, mikor így panaszkodik: *A híveknek nagyobb részét a római szentszéktől az éneklésbeli zengéseknek édesgetése vonta vala el.*

A protestantizmus énekeiből, himnusaiból, zsolttárátdolgozásaiból aztán nemcsak a vallásos érzés és szellem sugárzik ki, hanem a hazafiúi reménység vagy a méla bánat is.

A reformáció szelleme által teremtett legelső eredeti magyar prot. ének a Batizi András jeles refor-

mátoré 1530-ból, kitől 9 dicséretet ismerünk (egy Luther után készült). Utána következik az énekszerzők gazdag sorozata, szám szerint mintegy 40-en, csupán a 16. századból.

A nyomtatásban is megjelent legelső protestáns magyar kótás énekeskönyv a Gálszécsi István, gálszécsi iskolamesteré (Krakkó, 1536). Teljes példánya nem maradt ránk. Csupán az első ívét sikerült fölfedezni. Ezen az íven 3 ének van. Perényi Péternek, Abauj vármegye örökös főispánjának, a sárospataki főiskola alapítójának van ajánlva, aki, Pázmány följegyzése szerint az urak közül legelőször indult Luther után. Gálszécsi ezeket az énekeket saját szerzeményének vallja, holott azok Luther énekeinek átdolgozásai. A három ének közül egynek, a 3-iknak (Jézus Christus mű üdvösségünk) eredete visszamegy Hus János előreformátorra (Jesus Christus nostra salus. Úrvacsorai ének ez). Luther a maga énekeskönyvében, mely 36 éneket foglal magában, jelzi is ezt (S. Joh. Hussen Med gebessert). Hogy Gálszécsi Luthernek mind a 36 énekét átdolgozta-e, azt csak akkor tudnánk meg, ha valamely szerencsés véletlen folytán énekeskönyvéből egy teljes példány kerülne napfényre. Valószínű, hogy az egészét átdolgozta. Gálszécsi énekeskönyvével kapcsolatosan lehetetlen meg nem említenünk, hogy a magyar irodalomtörténet atyja, Toldy Ferenc, Szabó Károly híres könyvészeti kézikönyvének megjelenése (1879) után is kétségbe vonta Gálszécsi énekeskönyvének létezését, mert egy oly korán, 1536-ban megjelent s kétségtelenül protestáns énekeskönyv megjavarta volna a reformáció elterjedéséről és hatásáról alkotott

theoriáját. Ő ugyanis szinte lehetetlennek tartotta, Gönczy György állításával szemben is, hogy 1536-ban már a reformáció szülte új magyar nyelvű énekek csendüljenek meg a nép ajkán, ő úgy gondolta, hogy ha csakugyan volt Gálszécsinek énekeskönyve, akkor annak énekei csak a r. kath. irodalom énekei, zsoltárai lehetek. Toldy F. még az általa jól ismert, 1556—1563-ból való Batthyány-kódexet, sőt mi több, a két sárospataki gradualit is (a Patay- és Csáti-kódexeket) r. kath. kar-könyveknek tartotta. Toldy tévedéseit, az ő nagy tekintélye alatt, egészen 1883-ig nem vette észre az irodalmi köztudat. Ekkor azonban kódex-kutatóink, Kálmán Farkas, Volf György, Szathmáry József, Horváth Cyrill, belső, tartalmi és külső bizonyságok alapján hitelesen megállapították, hogy úgy a Batthyány-himnárium, mint a sárospataki könyvtárban őrzött s a Batthyány-kódexszel azonos tartalmú, szintén a XVI. század második feléből való két ívrétalakú, festett, magyaros motívumú nagy kezdőbetűkkel ékeskedő, hangjegyes, kéziratot gradual, minden ízükben protestáns, közelebbről *református* graduálok.

A Gálszécsi énekeskönyvét két év múlva, 1538-ban Benczédi Székely Istvánnak az első magyar reformátorok egyikének, a híres magyar Világkrónika írójának és zsoltárfordítónak Istenes énekei követték. Ez is Perényi Péternek, a nagy hírű lutherista főúrnak volt ajánlva. B od Péter följegyzése szerint régi deák hymnuszokból fordított énekek voltak ezek. Egyetlen reánk maradt-példánya, sajnos, a gr. Bethlen Kata könyvtárában Nagyenyéden pusztult el 1849-ben, Azután jön továbbá reformáció szelleme szülte protes-

táns énekeskönyvek gazdag sorozata: Kálmáncsehi Sánta Mártoné, a helvét irányú reformáció egyik legkiválóbb magyar bajnokáé, akinek énekese magyarra fordított reggeli énekekből, zsoltárokból, himnuszokból és szertartási énekekből állott. Példányai ennek sem maradtak ránk. A Hofgref-féle (1554) szintén kótás énekeskönyv volt, mely bibliai tárgyú vallásos költeményeket tartalmaz. Két csonka példánya van. A Huszár Gálé két kiadást ért (1560. 1574). Ez is kótás. Isteni dicséretetek, zsoltárok, különböző alkalmi énekek, imádságok vannak benne. Ez az énekeskönyv azért is igen nevezetes, mert a reformáció századának protestáns istentiszteleti rendtartását tartalmazza. Énekeinek száma 164. Ezek közül 47 zsoltárfordítás, 117 himnusz. Számos apróbb ének is van benne. Egyetlen teljes példánya az eperjesi, töredéke pedig a sárospataki kollégiumban őriztetik, igen híres és több kiadást ért Szegedi Gergelynek, a kálvinista reformátornak 1562-ben Debrecenben megjelent kóták nélküli énekeskönyve, mely az akkor ismert legszebb magyar prot. énekek gyűjteménye. Magának a szerkesztőnek 14 éneke van benne. Későbbi (hétnél több) kiadásai bővültek, jobbultak. — Nagy, kótás énekeskönyv volt a Bejthe Istváné (1584 ?), melyből ma már csak egy kis töredék van meg. Irodalomtörténeti szempontból is igen nevezetes Bornemisza Péter Énekek három rendbe ... c. 1582-ben megjelent énekeskönyve, mely a reformáció századában addig készült énekek közül 235-öt foglal magában. Az eredeti, önálló, prot. énekek viszik benne a főszerepet, de régi fordítások is vannak benne. Az új, eddig ismeretlen énekek száma

42. Ezeken kívül vannak benne feddő és -bibliai históriás énekek is. Harmincnál is több kiadást ért a Gönczy György-féle debreceni énekeskönyv (1590), melyben szintén több, teljesen új szerzeményű ének van. Későbbi kiadásai bővültek, javultak. Húsz új, eddig nem ismert himnusz van a bártfai, 1593-iki énekeskönyvben is. A 16. század második felében megjelent énekek közül méltó még az említésre a Dávid Ferenc énekeskönyveí, meg az Újfalvi Imre-féle halotti énekeket tartalmazó, számos kiadásban közkézen forgott énekeskönyv.

A reformáció teremtette énekeskönyvek között 1607-től kezdve Szenczi Molnár Albert költői szépségekben gazdag magyar zsoltárkönyve veszi át a vezetőszerepet, amely Hernbornban jelent meg. Ennek az énekeskönyvnek, melyet Szenczi nem a héber eredetiből, hanem Lobwasser Ambrus német költőnek franciából fordított német énekeskönyvéből fordított le magyarra, csupán a 17. század folyamán 35-nél több kiadása volt. Azután is sok kiadást ért. Kitűnően sikerült fordításában 130 versformát használ, miáltal a magyar verselés történetében hatalmas fejlődési mozzanatot képvisel. Jelentősége és hatása messze felülmúlja az előző énekeskönyvek bármelyikét. Zsoltárfordításai a protestánsok mai énekeskönyvének is szerkesztésének alkotórészét teszik.

Az irodalomtörténet már megállapította, hogy a magyar protestáns egyházi énekügy legrégebb állapotát a Baththyány-kódex és társai, a Huszár Gál két kiadást ért graduálja és a Keserői Dajka János és Geleji Katona István által szerkesztett s I. Rákóczi György

erdélyi fejedelem költségén 200 példányban 1636-ban Gyulafehérváron kiadott Óreg gradual tüntetik fel leg-hitelesebben. Ezekből világosan kitűnik, hogy a prot istentiszteleti szertartás módja a 16. és 17. században még hasonlított a r. kath. istentiszteleti szertartáshoz,,

Erdélyi Pál kimutatta; hogy a 16. és 17. században 149 egyházi jellegű énekeskönyv-kiadás, 31 világi, 43 kéziratos egyházi és 33 kéziratos világi — összesen 256 — énekeskönyv jelent meg, illetve volt forgalomban, amelyek között alig akad 8—10 r. kath. jellegű, *a többi mind protestáns*, a legtöbb köztük *éppen református jellegű*. És érdekes jelenség, hogy míg a különböző prot. énekeskönyvek 1651-ig 67 különféle kiadásban forognak közkézen: addig az *első magyar r. kath.* istentiszteletre rendelt hivatalos énekeskönyv, a Cantus Catholici, csak 1651-ben jelenik meg.

E kérdés tárgyalásánál meg kell röviden emlékeznünk arról, hogy Bogisich Mihály budai r. kath. püspök, a Magyar Tudományos Akadémiában 1881-ben tartott székfoglalójában, melynek címe; Magyar egyházi nép-énekek a XVIII. században, azt állítja, hogy a reformáció korában a magyar protestánsok az ősi magyar énekeket, tehát a himnuszokat és zsoltárokat a római kath. egyháztól vették át. Dévai Bíró Mátyásnak, úgy mond, mint egykori buzgó szerzetesnek fülében édesen csengtek az ősi *magyar* énekek, melyek a kath, templomokban visszhangoztak. Szerinte a magyar protestánsok minél közelebb állottak a katholicizmushoz, annál több s szebb *magyar nemzeti éneket* énekeltek templomaikban. Minél jobban távoztak el a hittételekben a katholicizmustól, annál inkább fogyott a nem-

zeti énekek száma. Jóllehet az elfogult Bogisich tévedéseit, t. i. hogy a magyar nemzeti nyelvű énekeinket a r. katolikusoktól készen vettük át — szaktudósaink már helyreigazították, ennek dacára a r. kath. írók körében még mindig akadnak Bogisichnak követői napjainkban is. Szükségesnek tartom azért itt is hangsúlyozni, hogy Dévai Bíró Mátyás a 16. század elején ősi magyar énekeket nem hallott, nem hallhatott zengeni a r. kath. templomokban azon egyszerű oknál fogva, mert a r. kath. templomokban a nemzeti nyelvű éneklés akkor még nem volt megengedve. Nem hozhattunk magunkkal onnan nemzeti nyelvű énekeket, ahol ilyenek egyáltalán nem voltak. Az valóság, hogy a protestánsok kezdetben fölhasználták a korabeli reformáció előtti r. kath. egyházi költészet termékeit — mint közös forrást, — de nem szolgálilag másolva s fordítva a latin nyelvű himnuszokat, hanem rendesen a protestáns hitelvekhez alkalmazva, értelmüket, gondolatmenetüket változtatva, átdolgozva, amint ezt Horváth Cyrill meggyőzően kimutatta. Éppen megfordítva áll a dolog, mint ahogyan Bogisich mondja, t. í. a r. katolikus énekeskönyv-szerkesztők vettek át igen sok szép, zengzetes éneket a protestánsoktól énekeskönyveikbe.

Hogy a reformáció-korabeli magyar nemzeti nyelvű protestáns énekek a maguk édes, behízelt, egyszerű, de bájos magyar ritmusú dallamával mily nagy hódítást tettek nemcsak a r. kath. köznép, hanem még a hivatalos r. kath. egyének körében is, arra nézve legyen elég bizonyosságul fölhozni, hogy a r. kath. templomokban époly buzgósággal énekelték a Sztáray

Mihály, Szegedy Gergely, Batizi András, Skaricza Máté, Huszár Gál és más jeles magyar reformátorok énekeit, mint a Mária tiszteletére vagy az oltári szentség imáadására írott vérbeli r. kath. énekeket.

Már a legelső hivatalos r. kath. énekeskönyvben, a fentebb említett, 1651-iki Cantus Catholici-ban is van néhány protestáns eredetű ének, mint pl.: Adjunk hálát mindnyájan (Dávid F.), Jövel Szentlélek Úristen Lelkünknek (Batizi), Mint a szép híves patakra (Szenczi), Szent Dávid próféta (Sztárayé), Dicsőült helyeken mennyei paradicsomban (Gönczy Gy. énekeséből), Könyörögjünk az Istennek szent lelkének (Huszár Gálé), Feltámadt a mi éltünk, Az Úr Isten nekem édes táplálóm (Bártfai énekes, 1593.) stb. Ezek a prot. énekek ennek a r. kath. énekeskönyvnek a következő kiadásában (1738., 1792.) nemcsak megmaradtak, hanem meg is szaporodtak. Azonban ezeknél sokkal több prot. ének van Kájoni János ferencrendi szerzetesnek 1676-ban megjelent énekeskönyvében. Ebben 150-nél is több olyan ének van, amely protestáns szerzőé. És pedig köztük 14 a Sztáray Mihályé, 5 a Szegedy Gergelyé, 5 a Batizi Andrásé, 4 a Skaricza Mátéé, aki az első irodalmunkban, aki élő nyelvből fordította Luther énekét, — 2 a Huszár Gálé, 2—2 a Tuba Mihályé és Siderius Jánosé, Németi Ferencé és Berekiusé; 1—1 énekkel szerepelnek: Szegedi Lőrinc, Szerémi Illés, Deési András, Hartyáni Imre, István deák, Miklós deák, Mágócsi Gáspár, Végkecskeméti Mihály, Nagybánkai Mátyás;, Zeleméri László, Valentinus, Pathai István, Szentgrahian István, Catharina, Szenczi Molnár Albert, Szegedi Kiss István.

Kájoni a maga énekesébe a Gönczy György énekeskönyvének 1654-iki lőcsei kiadásából 144 énekei, ugyanezen énekes 1654-iki váradi kiadásából 4 éneket vett át. Ezeken kívül a ma már ismeretlen forrásokból átvett énekek között mintegy 10 szintén protestáns szerzőtől való. Kájoni Jánost († 1687) azért a merész cselekedetért, hogy énekesébe annyi sok protestáns szerző énekét átvette, eretnokséggel vádolták meg s Bálás Ágoston, részint, hogy igazolja Kájonit, részint pedig, hogy azokat a részeket kijavítsa, amelyek miatt az eretnokség vádjával illették, 1719-ben újból kiadta Kájoni énekeskönyvét.

A Cantus Catholicin és Kájoni énekeskönyvén kívül van még egy harmadik r. kath. énekeskönyv is, melyben 12 protestáns eredetű ének olvasható. Ez az Illyés István esztergomi kanonok, szenttamási prépost 1693-ban Nagyszombatban megjelent énekeskönyve. Ebbe Sztáraitól bevett 6 éneket, Szegedi Gergelytől 5-öt. Ezeken kívül bevette Luther nagyhírű énekét, az *Erős várunk nekünk az Istent* is, melyet Skaricza Máté fordított magyarra. Ez az egyetlen magyar r. kath. énekeskönyv, amelyben Luthernek ez az éneke szerepel.

Íme, igen figyelemreméltó és egyúttal jellemző és tanulságos jelenség, hogy a 16. században izmossá s hatalmassá fejlődött magyar prot. énekirodalom, míg egyfelől példát ad a magyar nyelvű éneklésnek a r. kath. istentiszteleti szertartásokba való bevitelére, addig másfelől olyan gazdag és értékes énekkészlet tár a r. kath. egyház, közelebbről annak énekeskönyvszerkesztői elé, hogy azok a 17. század második felében édes-örömet válogatják ki és sorozzák be ének-

gyűjteményeikbe a prot. magyar énekköltészet remekeit. Ezzel a reformáció jelentékeny, maradandó hálast gyakorolt a r. kath. egyház énekköltészetére s énekeskönyvirodalmára is.

A magyar bibliával és a magyar énekeskönyvvel azért kellett bővebben foglalkoznunk, mert a népre, annak gondolkodására, jellemére, egész lelki világára az összes magyar irodalmi termékek között ezek a nemzetnevelő és igen sok kiadásban közkézen forgott könyvek gyakorolták a legnagyobb, leghatalmasabb befolyást.

A „reformáció hatása igen szembetűnő a XVI. és XVII. századi magyar *költők és írók* szellemi termékein. Ez egészen természetes jelenség, mert hiszen az e korbéli költők és írók a reformátorokkal egy- és ugyanazon személyek, akik míg egyfelől élőszóval prédikálnak, piacokon, vásárokon vitatkoznak a reformáció diadalomra hívatott eszméi mellett: addig másfelől írott tanító és feddő, lírai, epikai, szépprózai és drámai, sőt tudományos jellegű művekkel is diadalra segíteni igyekeznek a nagy és szent ügyet, melynek zászlójára fölesküdték. Költői, tudományos és egyéb írásaikkal, műveikkel a reformáció eszméinek szolgálatában állanak s ez irányú működésükkel egyszerűm mind művelői, fejlesztői a nemzeti nyelvnek, s ápolói és nevelői a nemzeti, a hazafias érületnek is. Mint tükörben, úgy lehet látni műveikben a szerzők lelkét mozgató és uraló eszmék hatását s lehet érezni a bennük lobogó lelkesedést az új eszmék győzedelméért. Az újjászületés, az új eszméktől való megtermékenyülés állapotába jutott magyar nemzeti irodalom hűsége-

ges, odaadó segítőtársa, az új, lendülettel megindult, hatalmas szellemi áramlatnak. A reformáció lelkes apostolai, a lelkészek és iskolamesterek, írók és könyvnyomtatók, iratterjesztők és könyvárú sok is egyzersmind.

Dévai Bíró Mátyás a reformáció egyik legjellegzetesebb vezéreszméjének, a hit által való megigazulástfak, egy 57 soros költeményt szentel, melyben kifejti, hogy

*Az hit nélkül senki sem idvözülhet
Mint a virág nap nélkül nem zöldülhet.*

Valkai Kelemen is egyenesen -azért írja az Isten előtt való igazulásról szóló énekét,

*Hogy embörök ne bízzanak az ő érdemükben
Csak bízzanak erős hittel Krisztus érdemében.*

Ugyanezt hangsúlyozzák Farkas András és mások is. Sztáray Mihály, aki a költészetnek mind a három ágában, a líraiban, az epikaiban és drámaiban meglepő eredménnyel dolgozott, Az igaz papság tüköré c. drámájában ezt mondatja Tamással a pápának:

Az Úr Istennek igéjét ellopjátok és diákul mondjátok, avagy hamisan prédikáljátok. Az oltári szentségnek is felét ellopjátok és a szegény községnek csak felét adjátok. Az Úr Istennek szent testét és szent vérért pénzért árulj átok, mikor pénzért nagy sok misét mondotok.

Szkárosi Horváth András a Pál érsek levelére való feleletben így tesz szemrehányást:

*Lám azt irod, hogy nagy szentség az igaz házasság,
Miért nem jó hát az papnak szentséges házasság?*

*Ha nem érted az mit irtál lássad, hogy csak vakság,
Az misének az neve sincs sehol szentírásban,
De az pápák toldozgatták csak gondolat jókban.*

Csupán csak a XVI. században több mint 30 költő szedi versekbe a megkapó bibliai, főkép ótestámentomi elbeszéléseket s szövi át itt-ott hazafias és az új eszmékért való lelkesedés hangulatával. A bibliai epikának így a gyönyörködtetés mellett az ismeretterjesztéssel jelentős része volt a biblia tanításainak, elbeszéléseinek népszerűsítésében is.

A reformátorok — főleg Kálvin és követői — anynyira ragaszkodtak a Szentíráshoz, mint egyedüli hit-szabályozó tekintélyhez és zsinórmértékhez, hogy még énekeiket is onnan vették, hogy az istentiszteleten zengedezett, Istent dicsőítő himnuszok se a közönséges emberi elme termékei, hanem Isten lelkétől ihletett szövegek, énekek legyenek, t. i. a zsoltárok, az Ótestamentum legbájosabb darabjai, legszebb gyöngyei.

A zsoltárfordítók, a prot. *egyházi líra* e részének lelkes művelői, a legnagyobb részben maguk a magyar reformátorok voltak. Batizi, Sztáray, Siklósi, Végkecskeméthy, Tordai, Szegedi, Kiss, Skaricza stb. mind versesformában ültetik át a válogatott zsoltárokat, hogy dallamszerűen mondhatók, énekelhetők legyenek. A 16. században a legjelesebb .zsoltárfordító volt Bogáti Fazekas Miklós, unitárius lelkész, aki mind a 150 zsoltárt szépen folyó versekbe szedte. Az istenes munkában részt vettek a világi költők is, mint pl.: Balassa Bálint, a 16. század legnagyobb lírikusa, aki eredeti költői tehetségével, alkotó erejével, egyszerre oly ma-

gasra emeli az ízlést és művészi érzést egyaránt. Őt zsolttár átdolgozásával gazdagította zsolttárköltészetünket. Egy másik világi férfiú, Rimay János, szintén ihletett lélekből fakadt, a zsolttárok hatását mutató, istenes költeményeket írt, amelyek vallásos erejűknél, építő, oktató céljuknál fogva bizvást versenyezhetnek az azon korbeli énekeskönyvek darabjaival. A világi költők vallásos költeményeiből az énekeskönyv-szerkesztők néhányat föl is vettek énekeskönyveikbe.

Hogy milyen bámulatosan termékenyítő hatással volt a reformáció a 16. századi költői irodalomra!, arra nézve legyen elég csak annyit mondanunk, hogy a Magyar Tud. Akadémia egyik kitűnő vállalatában, a Régi Magyar Költők Tárában a 16. századbeli magyar költők műveit hat kötet foglalja magában (a vállalat 2—7 kötetei) s e hat kötetben 87 költő művei vannak összegyűjtve s a közt alig van 10 r. kath.; a többi mind protestáns, főleg református. Az első kötetben, mely 21 poéta műveit tartalmazza, csak kettő r. kath., 19 a reformáció lelkes bajnoka.

A reformáció hatása a széppróza terén is jelentős. E korban honosodott meg a reformáció lelkes bajnokainak: Pestinek és Heltainak fáradozása, buzgólkodása folytán az oktató célú állatmese. Ezek, meg a szépprózai elbeszélések (Poncianus stb.) adtak aztán lendületet a magyar szépirodalom izmosodásának, fejlődésének.

Erősebb *nyugateuropai hatások* a reformációig, kivált a költészetben, nem voltak érezhetők irodalmunkban. A magyar és a külföldi irodalom között a gyakoribb és jelentékenyebb összeköttetést a reforma-

ció teremti meg az által, hogy a prot. ifjak seregestül keresik fel a külföldi egyetemeket s értékes irodalmi és tudományos képzettséggel térnek vissza. Egyedül Wittenbergben a reformáció századában 1000-nél több magyar ifjú tanult. Külföldön szerzett ismereteiket, tapasztalataikat aztán idehaza értékesíteni igyekeznek. így történt, hogy ők honosították meg itthon a külföldön látott *iskoladrámákat* is. Brassóban gnár Hon-tér János, Bártfán Stöckel Lénárd (1539) megköveteli, hogy a felügyeletük alatt levő iskolákban a diákok évente két komédiát adjanak elő. Ezek még latin nyelvűek voltak. Luther és Melanchton melegen pártfogolták az iskolai színjátékot. A magyar reformációnak legelső drámái: Sztáray Mihály két komédiája (A papok házassága, 1550; Az igaz papság tüköré, 1559) nem egyéb, mint a német protestáns vitadrámák nyomában s hatása alatt keletkezett két magyar vitadráma. Ezeket követték aztán a többiek (Nagyváradí comoediá, Debreceni disputa stb.). A Balassa Meny-v hárt árúltatásáról szóló comoediának (1569), a 16. század e nemben legkiválóbb emlékének (szerzője Karádi Pál), a Theophániának (1575) szerzői is protestáns írók. Sőt Balassa Bálintnak is van egy töredékesen ránk maradt színműve. A 17. században a kolozsvári, a gyulafejevári, a sárospataki, debreceni, eperjesi, enyedí, nagyváradí, soproni, pozsonyi iskolákban szépen virágzott az iskoladráma, Az e korbéli darabok közül a két legértékesebb magyar nyelvű darab, az Actio curiosa, Comoedia Erdély siralmas állapot járói, szintén prot., közelebbről kálvinista szerzők műve. Az a férfú is, aki az iskolából kivitte az életbe a drámát, megal-

pozván az első magyar színtársulatot: Felvinczy György, szintén kálvinista volt.

A reformáció áldásos, termékenyítő hatása következtében megerősödött a nemzet szellemileg, megerősödött nyelvében, nemzeti érzésében és irodalmában. A 16. század utolsó 70 esztendejében, tehát a reformáció korában 275 vallási vonatkozású könyv jelent meg s ebből a számból 244 származik protestáns írótól és csak 31 katolikustól, mint Fraknoi kimutatta. Ugyanez az arány a többi szakbeli műveknél is. Az 1711-ig megjelent magyar nyelvű nyomtatványok száma az 1912-iki könyvészeti adataink szerint 2241; a nem magyar nyelvű hazai nyomtatványoké pedig 2733. A magyar nyelvű könyvek legnagyobb része protestáns, főleg református szerzőktől való; éppen megfordított az arány a nem magyar nyelvűeknél.

Kétségtelenül a reformáció, a protestantizmus érdeme, hogy a r. katholicizmus hívei a reformáció teremtetette gazdag prot. irodalom kényszerítő hatása alatt írták magyar nyelven műveiket s így a protestantizmus hatása következtében teremt a katholicizmus is magyar könyvirodalmat. E kényszerítő hatás nélkül nem írná magyarul műveit Telegdi, akinek irodalmi működése tulajdonképen Bornemisza Péterre vihető vissza, úgy, hogy Telegdit Bornemisza nélkül helyesen megérteni és helyesen méltatni szinte lehetetlen. Könyvet könyv ellen írnak és adnak ki. Bornemisza végig magyarázza az evangéliomokat, az ő hatása alatt ugyanezt cselekszi Telegdi is. Káldy — a r. kat, egyház elvei ellenére — sem fordítja vala le a bibliát-,

Pázmány és társai sem írják magyarul vitairataikat és egyéb vallási vonatkozású műveiket.

Hazai nyomtatványaink száma még jó ideig növekedni fog, mert ezután is fognak még olyan régi 16—17. 18. századi magyar és más nyelvű nyomtatványokat fölfedezni, melyek most még rejtekhelyükön lapanganak. Csupán a sárospataki Rákóczi-könyvtár katalógusa egymaga 9 olyan, részben magyar, részben latin nyelvű magyar szerzőtől való nyomtatványnak a címét őrizte meg, amelyekből ma már, sajnos, egy példány sem ismeretes.

Hogy *mi mindent adott nekünk* a magyar nemzeti irodalmat hatalmas erővel föllendítő reformáció, amink addig egyáltalán nem volt, annak feltüntetésére legyen elég a következő, idevágó néhány adatot megemlítenünk:

1. *A legelső teljes magyar bibliafordítás: a Huszita-biblia*, a kódexek korában (Pécsi Tamástól és Újlaki Bálinttól) az előreformáció alkotása.

2. *A legelső nyomtatott magyar szöveg* Sylveszter János reformátor buzgólkodásából. Krakko, 1527. (Hegendorf: Rudimenta. Heyden Sebald: Puerilium coll.) Meg kell itt jegyeznünk, hogy az az állítólagos magyar ének és imádság, amely Szent István király jobbjáról szól s amely Bartalis Antal jegenyei plébános szerint 1484-ben Nürnbergben nyomtatott volna: soha nem létezett, mert az a 4 soros ének nem egyéb, mint egy 1771-ben Faludi Ferenc vagy Szerdahelyi József által írt ének első négy sorának mesterséges, rosszul sikerűt régiesítése, átírása. A Régi Magyar

Költők Tára I. kötetének 2-ik kiadása (11—15. 1.) már ezt a mi álláspontunkat (Magy. Könyvszemle, 1912:316) juttatja érvényre.

3. *A legelső tisztán magyar nyelvű nyomtatvány* (Komjáthy; Az zent Pál levelei. Krakkó, 1533), amely egyben *a legelső, nyomtatásban megjelent magyar bibliafordítás.*

4. *A legelső magyar szótár* (a Murmelius-féle, 1533), valószínűleg Komjáthy tói, Krakkóban.

5. *A legelső nyomtatott magyar vitairat* (Ozorai Imrée, 1535-ből).

6. *A legelső magyar kótás énekeskönyv* (Gálszécsié, 1536. Krakkó).

7. *A legelső oktatócélú állatmeséket tartalmazó könyv* (Pestié, 1536).

8. *A legelső nyomtatott magyar kalendárium*, Krakkó, 1538. (Székely Istváné. Ebben jelent meg először nyomtatásban a magyar csízió, amely mintája lett a hazánkban később megjelent e nemű termékeknek.)

9. *A legelső, hangjegyekkel is ellátott, magyar históriás ének.* (Farkas A.: Az zsidó és magyar nemzetről. 1538.). Ez a históriás ének azért is nevezetes, mert, Szilády Á. megállapítása szerint, a legelső a magyar reformáció korabeli ama versezetek között, amelyek a vallásos tartalommal együtt a politizáló hazafiságot is költői tényezőként használják fel.

10. *A legelső magyar nyelvtan* (Sylveszteré, 1539) az újszigeti nyomda első terméke.

11. *A Magyarországon megjelent első tisztán magyar nyelvű könyv* (Sylveszter: Újtestamentum, 1541).

12. *A legelső magyar nyelvű kitűnő distichonok* (Sylvesztertől, 1541), amelyeket a 18. századig nem tudtak utóíerni.

13. *A legelső élőnyelvből fordított magyar zsol-tár* (Luther híres éneke: Erős várunk . . . Skaricza Má-tétól).

14. *A legelső magyar vitázó drámai költemény* (Sylveszteré).

15. *A legelső magyar nyelvű agendáskönyv* (Keltáié, 1550—53 közt), pedig H. felnőtt korában tanul meg magyarul. (A protestantizmus csodálatos erejé-nek hatása!).

16. *A legelső magyar világtörténet* (Székely Ist-váné, 1559).

17. *A legelső magyar történelem* (Heltáié, 1575).

18. *A legelső magyar nyelven írt számtani kézi-könyv* (Debr. 1575).

19. A magyar nyelvet legelőször a világhírű *Calepinus-szótárába* (a tíznyelvűbe) egy magyar ref. tanár-pap, az egész művelt világot bejárt, s korának legtudó-sabb férfiai közé tartozott Laskai Csókás Péter (és nem, mint 1913-ig hitték, Szántó Arator István je-zsuita) viszi be 1585-ben.

A reformáció termékenyítő, elmét-szívet lendüle-tes munkára serkentő hatása nélkül mindezek a ma-gyar nyelvű szellemi termékek vagy csak sokkal ké-sőbbben, vagy — ki tudja? — talán sohasem jelentek volna meg irodalmunkban, legfeljebb idegen, latin nyelven. így járt együtt karöltve a reformációval a könyvek által terjesztett felvilágosodás és műveltség.

A reformáció hatása a sajtóra.

A reformáció elveinek minél szélesebb körben való elterjesztésére s a nép közt való megszilárdítására használt szellemi fegyverek közt egyik leghatásosabb, legeredményesebb s így egyik leghatalmasabb fegyver volt *a sajtó* és pedig a vándorló és egyhelyen működő sajtó. Ezek hathatós segédelmével tud csak gondoskodni a protestantizmus a nemzet szellemi életének állandó, folytonos táplálásáról. Ahova a reformáció eszméit hirdető prédikátor és oskolamester élő szava el nem hallatszott, el nem hathatott, oda eljutott az írott ige: a sajtótermék, a nyomtatott betű s az nyitotta fel a szemeket, az termékenyítette meg a lelkeket, hirdetvén mindenütt a lelkiismeret, a meggyőződés szabadságát s az egyén szabad érvényesülésének jogosságát.

Reformátoraink jól ismerték azt a tapasztalat által is szentesített igazságot, amit Köleséri Sámuel debreceni híres kálvinista pap is szívére kötött 1673-ban Debrecen város tanácsának, t. i., hogy *a könyvnyomtató hetük, noha némák, de mégis hangosabban kiálthatnak az Isten népének füleiben a leghangosabban kiáltó tanítóknál.* A reformáció eszméi a nyomdák eme néma s mégis hangosan beszélő betűi nélkül nem hódították volna meg oly gyorsan az elméket és a szíveket s viszont a nyomdák egész tábora létre nem jön a reformáció diadalra siető mozgalma nélkül. Így lettek hazánkban a reformáció és a sajtó ikertestvérek. A legelső magyar szöveg és nyomtatványok, amelyek egyzersmind a magyar reformáció legelső termékei, még

Lengyelországban: Krakkóban jelentek meg. A reformáció-korabeli legelső hazai nyomda, a brassói (1529) nem nyomtatott magyar könyveket. Az első magyar nyomda Új szigeten 1539-ben kezdett működni Nádasdy Tamás költségén, Abádi Benedek vezetése mellett, aki azelőtt a krakkói egyetem hallgatója volt.

A 16. században Magyarországon működő 30 nyomda közül 29 protestáns és csupán csak egy római katolikus: a nagyszombati, amelyet Telegdi Miklós esztergomi nagyprépost állít fel 1577-ben, ellensajtójául a Bornemisza semptei sajtójának; így tehát a reformáció hatása alatt jön létre Magyarországon az első római katolikus magyar nyomda is. A 29 protestáns nyomda természetesen mind a reformáció eszméinek diadala érdekében dolgozott s gyors egymásutánban termelte a kisebb-nagyobb vallási és világi tartalmú könyveket. A kevésszámú római katolikus író külföldön, főleg Bécsben nyomatta munkáit. Ritka eset volt, ha római katolikus író, pl. Szilvási János, protestáns nyomdát vett igénybe. A nyomdákat foglalkoztató írók: főleg a protestáns papok és iskolamesterek. Ha sürgős a kiadvány: az író és könyvnyomtató egyszerre dolgozik. Helyesen mondja Ravasz László, hogy a protestáns papok majdnem száz éven át az egyetlen kultúrtényezőket képviselik: ők a tudomány, az irodalom, a művészet, a könyvnyomtatás, a kolportage, az eleven sajtó, a közoktatás.

Sokszor maguk a nyomdászok — többen külföldön tanult emberek — voltak az írók és elárusítók is. Járták a vásárokat, sátorokban árulták könyveiket, amelyek javarészét a nyomdával kapcsolatos könyv-

kötőműhelyben kötöttek be. A nyomtatványok közül legkapósabbak voltak a feltűnést keltett legújabb hitvitázó iratok, naptárak, imádságos- és énekeskönyvek, meg a szentírásfordítások. Mindezek az új szellemi termékek a könyvnyomtatás útján jutnak a föld népének kezébe. Sajtó útján való sokszorosítás nélkül, pusztán kézi másolás által, kódexek alakjában, az előállítható példányok korlátolt száma miatt a magyar biblia és magyar énekeskönyv sem válhatott volna igazi népkönyve. Valódi népkönyvvé mindkettőt a sajtó tette.

Az 1711-ig megjelent 1789 magyar nyomtatvány közül Kolozsváron megjelent 327, Debrecenben 262, Lőcsén 238, Nagyszombatban 144, Bártfán 74, Kassán 72, Váradon 65, Sárospatakon (1650—1671-ig) 60, Pozsonyban 46 stb, A latin nyomtatványok száma 1711-ig 2452, A jelzett időig megjelent magyar nyomtatványok száma, Szabó Károly híres könyvészeti művének megjelenése (1879) óta már 451-el, a nem magyar nyelvűeké pedig 281-el szaporodott. Érdekes és tanulságos statisztikai adat, hogy 1527-től 1608-ig, tehát 81 év alatt 500-nál több eddig ismert magyar mű került ki a magyar sajtók alól s hogy e művek kilenc-tized része protestáns szerzőtől való. Hasonlóképp figyelemreméltó adat az is, hogy az első nyomtatott szöveg megjelenésétől (1527) csupán csak 1541-ig haladva, tehát 14 év alatt több magyar irodalmi termék jelent meg, mint amennyi az előző 526 év alatt ránk maradt. Minden megjelent magyar könyv egy-egy kódarab a magyar nemzeti közművelődés hatalmas palotájának kiépítéséhez.

A reformáció a sajtó megteremtésével megteremtette annak szabadságát is, úgy hogy *a szabad sajtó és protestantizmus valósággal ikertestvérek*. A reformáció nagy alapgondolatai vezéreszméi a lelkiismereti szabadság, a tudományos kutatás szabadsága, a gondolatoknak szabad, önálló, de felelősségteljes hirdetése már magában foglalja a sajtó szabadságát is. Ezzel a nagy kincssel a reformáció ajándékozta meg az emberiséget, így hazánkat is.

A reformáció hatása, az iskolákra és az iskolái nevelésre.

A reformáció hasonlókép a saját nagy céljainak elérésére teremtette meg *a népiskolákat és a felsőbb iskolákat*. „Az elemi oktatás általánosítása s így; a nép-oktatás körének kiszélesítése, a valódi népiskola megteremtése a reformáció legnagyobb jelentőségű reformja a magyar nemzeti művelődés történetében. Luther, amaz álláspontja, hogy az iskolakötelezettség jogosult követelmény a gyermekekkel szemben, hazánkban is követőkre talál, ahol tanait befogadják. Melanchton iskolatypusának hazánkban sok követője van, 1540 körül a reformátusok lelkészei és tanítói csaknem kivétel nélkül a Melanchton iskolájából kerültek ki.

A külföldi egyetemeken tanult ifjak magukkal hozták a legjobb iskolai tankönyveket s így gondoskodnak arról, hogy az új szellem teremtette népiskolák és felsőbb tanintézetek növendékei a legjobbaknak bizonyult tankönyvekből szívják magukba a tudományok édes tejét.

A magyar reformátorok; célul tűzvének ki azt, hogy a *néphez* a nép nyelvén szóljanak s hogy a nép a Szentírást és az énekeskönyvet a saját nyelvén olvassa, valamint azt is, hogy a gyülekezet minden tagját képessé tegyék az istentiszteletben való tevőleges részvételle; múlhatatlanul gondoskodniuk kellett arról, hogy iskolákat állítsanak fel, amelyekben a gyermekekkel, az egyház leendő tagjaival az íráson, olvasáson és számoláson kívül megismertessék hitelveiket, vallásos nézeteiket, hogy így a tanítás és nevelés által biztosítsák a protestantizmus számára a jövőt. „A népiskola — ellentétben a magasabb latin iskolával — *nemzeti* iskola volt, mert a néplélekhez csak a nemzeti nyelv útján lehet hozzáférni.“

Az iskolák, az Isten igéjének eme drágalátos veteményes, plántás kertjei lesznek azok a nagyjelentőségű intézmények, amelyeknek felállításával megindul a magyar nemzeti nyelv fejlesztése, ápolása és művelése is. És a magyar reformátorok jól terveztek. Valóban ebben rejlett a protestantizmus gyors terjedésére és megerősödésére nézve a helyzet igazi titka. Különös gondot fordítanak elsősorban is arra, hogy az iskolákban a gyermekek megtanuljanak meg olvasni és írni. És valóban, a bibliának, az énekeskönyvnek nepekönyyekke, házi- és kézikönyvekké való tételéhez, válásához elengedhetetlenül szükséges volt, hogy a népet írni és olvasni megtanítsák. Vállvetett erővel munkáltak közre ebben maguk a reformátorok és az iskolamesterek. Jellemző, hogy reformátoraink, Gálszécsi István és Benézédi Székely Jstván ábécét írnak vallásos tartalmú iskolai kézikönyvecskéik elé, Gálszéczi A keresztyéni

tudományról való rövid könyvecske, 1538; Székely: Keresztységnek fundamentumáról való tanúság, 1538), hogy a gyermekeket ezek segítségével vezessék be a magyar írás és olvasás elemeibe. Székely 1538 előtt még az első magyar örökös naptárt is azért írja, hogy a *magyarul* olvasó gyermekeknek valamit használjon. Dévai Bíró Mátyás a gyermekek tanítására külön leadott *nyelvtani* kis kézikönyvét, az Orthographia Ungaricat is kifejezetten azért írja 1538-ban, hogy hívei a Szentírást jobban megérthessék. Szerinte mindenkinek meg kell tanulni írni, olvasni, hogy tudja olvasni a bibliát, mert Idvezítőnk mindenütt a bibliára utalja a tévelygőket.

A nemzeti-nyelvek grammatikáit a reformáció áldásos mozgalma teremtette meg. Így volt ez nálunk is. Sylveszter János, mielőtt magyar Új testamentumát kiadná, megírja 1536-ban s kiadja 1539-ben Új szigeten az első magyar nyelvtant és, pedig, mint az előszóban mondja, azért, hogy e nyelvtan nemsokára megjelenő bibliafordításához előcsarnok legyen, vagyis előkészítőül szolgáljon. Ugyanő alkalmazta 1527-ben a Heyden Sebaíd-féle gyermeki beszélgetések című iskolai gyakorlókönyvet és a Hegendorf-féle Rudimentát a magyar viszonyokhoz. Bornemisza Péter 1577-ben megjelent Négy könyvecskéje is, az első részben, a kis gyermekeket a magyar, írás olvasásának módjára tanítja, kezdvén az öreg és a kisebb betűkön a tanítást. A vallástani tárgyakon kívül a többieknek is már a XVI. század második felében voltak tankönyveik, így tehát a magyar reformátorok, a reformáció eszméinek terjesztése mellett az iskolaügynek is hat-

hatos emelői, fejlesztői voltak. A protestantizmus e téren is az ifjú duzzadó, acélos életerejével igyekszik érvényesíteni a jóknak, hasznosoknak megismert elveket és tapasztalatokat, A külföldről értékes, tudományos ismeretekkel meggazdagodva hazajött ifjak tanügyi, nevelési dolgokban is kiváló szolgálatokat tettek.

Érdekes jelenség, hogy Károlyi Gáspár gönci paróchiáján, bibliafordításának idején, közte és munkatársai közt gyakorta folytak nyelvészeti vitatkozások és Szenczi Molnár Albert is a Károlyi bibliájának megjobbításával egyidejűleg írta nyelvтанát s Misztófalusi Kis Miklós is a biblia javítása közben tett nyelvészeti megfigyeléseket (Dezsi L.).

A reformáció az egyház nyelvét a nép nyelvét, a nemzeti nyelvet tevén: annak fejlesztésére, művelésére kiváló gondot fordította „A magyar reformátorok által nagy lendülettel megindította odaadó munka bámulatos eredményt ért el. A városon és falun, ahol csak reformált egyházközség alakul, a reformátori program értelmében, a csillagostórnyú templom mellé legott magyar iskola is épül, csak a legszegényebb gyülekezetekben hiányzik az iskola. Gondoskodnak arról, hogy az iskolákban tanítómesterek alkalmaztassanak. Előbb maguk a lelkészek tanítottak, később, a leendő lelkészek A lelkészek a felnőtteket a templomban, a tanítómesterek pedig a gyermekeket az iskolában oktatták. A reformáció a sok iskola fölállításával s a népoktatás terjesztésével általánossá, demokratikussá tette a kultúrát, amelyet a „magyar oskolák“ által egyúttal nemzetivé is lett. A nemzeti kultúra bizonyosan köszönhet annyit a reformáció eszméit oltalmazó, párt-

fogoló és terjesztő lelkes férfiak iskolapolitikájának, mint a protestáns érdek, A protestáns iskolák voltak e korban a nemzet benső, kulturális fejlesztésének, előhaladásának biztosítékai,

A reformáció századának irodalma nyitotta, teremtetten meg a mai modern *nyelvtudomány* számára a gazdagon-buzogó forrásokat, amelyek magukban foglalják a nyelv tudomány alapjait, A reformáció fejlesztette ki s növelte meg az addig csak lappangott „nyelvészeti csírákat“, ettől kezdve lehet szó „a nemzeti nyelv tudományos kutatásáról és műveléséről“, A reformáció szellemének hatása folytán természetszerűleg állottak elő a nemzeti nyelvek nyelvtanai. Így jöttek létre a magyar nyelvtanok is, melyekéi a közszükséglet teremtett meg. Ha a protestáns embernek joga van olvasni a Szentírást, akkor ezzel a joggal élni is akar. Meg kell tehát tanulnia magyarul írni és olvasni, Ehhez pedig ábécé és nyelvtan kell,

A megszorított iskolák hatása s a megindult könyvirodalom és olvasási kedv és meleg érdeklődés folytán lendületes emelkedésben volt népünk értelmi színvonala. Míg a középkorban a legkiválóbb magyar férfiak közül többen nem tudnak sem írni sem olvasni, mint pl. Hunyadi. János, a legünnepeltebb hadvezér († 1456), vagy pl. Kinizsy Pál, az országbíró († 1494): addig a reformáció hívei az egymásután fölállított iskolákkal, az iskolakötelezettség kiterjesztésével, azt akarják elérni, hogy még a legszegényebb ember fia is megtanuljon írni és olvasni, A protestáns iskolák eleinte Luther és Melanchiton, majd a reformátorok tanítványainak: Trotzendorfnak és Sturmnek iskolai

és tanulmányi rendszerét követték és alkalmazták. Szaktudósok megállapítása szerint édes magyar hazánkban a közművelődésért és közoktatásért sohasem tettek annyit, mint a reformáció hadas, nehéz viszonyok között lefolyt századában. A sajtó és az iskola nagy hatással, befolyással működnek s e korban válnak általánossá, mindenki által igénybevette.

A 17. század végéig a prot. *közép- és felsőbb iskolákat* rendszerint nem az egyházi testületek vagy hatóságok állították s tartották fenn és kormányozták, hanem vagy az illető alapító fejedelmek, főurak és nemesek, vagy pedig a városok és községek (Molnár A.), A nagyobb kollégiumok, a sárospataki, debreceni, gyulaféjérvári, kolozsvári, nagyvárad, főiskoláknak tekintettek, amelyekhez több alsóbbfokú iskola tartozott, mint partikula, amelyeknek aztán a főiskolák, mint anyaiskolák küldtek időről-időre tanítókat és tanterveket. Ezekben a partikulákban nemcsak az írást, olvasást, számolást tanították, hanem a latin nyelvet is, hogy azok a növendékek, akik tovább akarták folytatni tanulmányaikat, a kollégiumokba mehessenek. A protestantizmus, eszméinek diadalraj uttatása érdekében, nagy gondot fordít iskolái útján arra, hogy minél több tudós férfiút neveljen és képezzen, akik aztán úgy élőszóval, mint írott munkáikkal hirdessék a diadalomra hivatott, újjászülő elveket és ígéket s megcáfolják a világozágnak, a tudományos és lelkiismereti szabadságnak, a szabadvizsgáladásnak ellenzőit.

Egyik-másik tanintézetben külföldről hozott hírneves tanárok működnek. Alsted, Piscator, Basirtus,

Opitz, korának első német költője s Bisterfeld, mind a gyulafejevári kollégiumban tanítottak. Comenius pedig, a világhírű tudós és korának első pedagógusa Sárospatakon, a sárospataki kollégiumi ifjúság számára írja nagyírű tankönyveit (Orbis pictus és Scholaludus) a melyek; innen, Sárospatakról indulnak világhódító útjukra, Egyik sárospataki beszédében a magyar nyelv művelését, a magyar iskolák fejlesztését, magyar tankönyvek írását, egyszóval a nemzeti nyelv gondosabb ápolását hathatósan szívére köti a kollégium vezetőinek, és tanulóinak. A sárospataki, debreceni és gyulafejevári ref. iskolák mintaiskolák voltak, Fraknoi Vilmos kimutatta, hogy a XVI. században Magyarországon összesen 168 iskola volt, amelyeknek legnagyobb része a reformáció mozgalmában, a mohácsi, vész után 1530-tól következő 30 év alatt keletkezett. És, e 168 tanintézet közül 134 a protestánsoké s így csupán csak 34 volt róm. katolikus. Még inkább szaporodtak az iskolák a vallás szabad gyakorlatát biztosító 1606-iki bécsi béke után. Erdélyben a XVII. században mintegy 20 protestáns középiskola működött, szintén szép eredménnyel. A külföldi egyetemekre kiment magyar diákok alapos képzettségét, a tudományos pályákra való rátermettségét, tanulékony-ságát, szorgalmát az ottani tanárok készséggel elismerték. A reformáció százados évfordulója alkalmával, 1617-ben, Heidelbergben az emlékünnepi vitatkozáson két szereplő közül az egyik magyar volt. Komáromi Csipkés György, aki a sárospataki kollégiumban végezte a theol. tanfolyamot, utrechti diák korában héber nyelven tartott szónoklatot, mellyel ámulatba

ejtette tanárait és diáktársait. Volt köztük, nem egy olyan, aki külföldön egyetemi tanárrá lett (pl. Sylveszter, Gyöngyösi Pál stb.).

A XVII. század második felében, az ellenreformáció s az üldöztetések korában, nagyon megapad a prot. iskolák száma. 1670-ben már csak 17 ref. és 11 ág. ev. iskola működik. Csak a XVIII. században kelnek ismét új életre a prqt. tanintézetek. A nagyhírű sárospataki ref. főiskolában a növendékek száma 1765-ben már 1270, huszonöt év múlva, 1790-ben pedig 1626.

A külföldi leghíresebb tanintézetek mintájára be rendezett magyar protestáns iskolák voltak a magyar-nemzeti függetlenség és alkotmányosság melegágyai, ápolói, fejlesztői, nevelőintézetei.

Hitelesen megvan már .állapítva, Hogy a sárospataki református főiskola XVI. századi törvényei a wittenbergi egyetem törvényeiből vannak átvéve. Az 1621-iki törvényekhez pedig a wittenbergin és régi sárospataki törvényeken kívül különösen felhasználták még az Alsó-Palatinatus iskolai törvényeit is. A sárospataki iskola több XVI. századbéli első tanára ugyanis a wittenbetrgi egyetemen tanult s ott megismert és kiválóan jónak tartott tanrendszert és tanítási módszert alkalmazta Sárospatakon. A wittenbergi főiskola a magyar protestantizmus fejlődésére és kulturai emelkedésére hatalmas befolyást gyakorolt. 1592-ben meg már, amikor Heidelbergbe jártak a református diákok, a Palatinatusban divatozott tanrendszert és tanítási módszert vezették be a kollégiumba. Ennek hatása aztán még a XVIII. század végén is világosan felismerhető volt Sárospatakon. A debreceni református kol-

légium törvényei pedig a wittenbergi és sárospataki törvények felhasználásával készültek. Ugyancsak a wittenbergi törvényekből valók a marosvásárhelyi, szászvárosi, székelyudvarhelyi iskolák törvényei is.

A reformáció szellemében működő tanintézetünk tankönyvekül is a külföld leghíresebb reformátorainak tankönyveit használták (Melanchtonéit stb.).

Luthernek azt az álláspontját, hogy az akadémia elvégzése után addig pappá sem kellene lennie senkinek, míg előbb néhány évig tanító nem volt, hogy így a lelkészi hivatalra, melyhez az iskolákra való felügyelet is tartozik, kellően előkészülhessen: nálunk nemcsak megszívlelték a református kollégiumokban, hanem a gyakorlatban hűségesen követték is még a XIX. században is. A leendő papok, az akadémia elvégzése után, három éves rektóriára mentek ki, hogy e tekintetben is a reformátori elvek szellemében járjanak el. Ennek az a fontos haszna is megvolt, hogy az iskolákban kellő képzettségű egyének tanítván, a tanítás eredménye, sikere biztosítva volt. A magyar protestáns iskolák történetében nincs adat arra nézve, hogy az egyházfi vagy harangozó iskolamester is lett volna. A pap vagy leendő pap volt iskolamester, vagy ha kellett: még harangozó is, de egyházfit vagy harangozót, az erdélyi és szepességi megyéket kivéve, tudtunkkal, sohasem alkalmaztak iskolamesterségre.

Amily mértékben virágzanak a protestáns iskolák: olyan mértékben hat és lüktet a nemzet fiainak lelkében a magyar nemzeti szellem. És amily mértékben virágzik a *magyar nemzeti* irodalom a protestantizmus fénykorában; éppen úgy hanyatlik az a protes-

tantizmus alábukásával az ellenreformáció (és az üldöztetések) korában és feléled helyette a *latin* nyelvű irodalom. (Pokoly.) Ezt Szabó Károly jeles könyvészeti munkájának első és második kötete hitelesen igazolja. Nem mondjuk mi azt, hogy a római katolikusok e korban egyáltalán nem írnak magyarul, mert hiszen tudott dolog, hogy Pázmány (Kalauz stb.) és Káldy (Biblia stb.) magyarul is írnak s 1651-ben megjelenik az első római katolikus magyar énekeskönyv, hanem csak azt mondjuk, hogy amit magyarul írnak (Biblia, prédikációk, vitairatok stb.), azt a *protestantizmus hatása alatt*, a viszonyok kényszerítő hatása következtében kénytelenek magyarul megírni, mert különben a nép meg sem hallgatja őket, tudomást sem vesz róluk. Már pedig főtürekvésük volt, hogy a népre hassanak. Belátják, mert be kellett látniok, hogy csak hasonló fegyverekkel küzdhetnek a siker reményével az élet-halálharcban. Hogy olvasóközönséget hódítsanak, még azt is megteszik, hogy a püspökök kerületeikben ingyen osztogatják szét a könyveket a papok és a nép között, hogy ne csak az új hit követőitől kiadott könyveket olvassák s legyen védekező fegyver a kezükben. Föl van jegyezve, hogy nyalábban és általvetőben hordozzák e korban a pápista könyveket s úgy osztogatják, ajándékol, ingyen a főembereknek Bihar várme gyében.

Valamint a reformáció hatása alatt áll elő a nagyszombati nyomda s jön létre a Káldy bibliája, úgy a reformáció, a protestáns főiskolák hatása alatt áll elő Pázmány prímás nagyszombati és Kisdy egri püspök kassai egyeteme. Érdekes adat, hogy Báthory Zsófia,

mikor férjének, II. Rákóczy György erdélyi fejedeleme 1660-ban történt halála után a római katolikus vallásra vissza akart térni, a püspöktől, Szelepcsényi Györgytől magyar imádságos könyvet kért. A püspök azonban (bár a Pázmányé már közkézen forgott) nem tudott hamarjában római katolikus magyar imádságos könyvre szert tenni s latinnal volt kénytelen az özvegy fejedelemeinek szolgálni. (Acsády.)

A latin nyelvű irodalom föléledése a XVII században az ellenreformáció diadalának bizonyossága volt. Nem is a latinul gondolkozó, latinul beszélő és miséző, latinul író római katolikus egyház fejlesztette virágzóvá, tette zengzetessé s őrizte, mentette meg a magyar nyelvet s tette naggyá, tekintélyessé a magyar irodalmat, hanem a magyarul gondolkozó, magyarul prédikáló, magyarul vitakozó, magyarul író, magyar Szentírást olvasó, magyarul imádkozó és éneklő *színyagyar kálvinizmus*. „Ahol elhallgattak a kálvinista Zsoltárok: ott elnémult az édesen csengő magyar nyelv.“ (Rákosi V.) Meg volt ennek igazságáról győződve a magyar nemzeti irodalom újjászületésének vezére: Bessenyei György is, aki „A természet világa“ című művében azt írja, hogy: *Magyar nyelvünknek megmaradását, nagy erejét nagy részben a reformátusoknak köszönhetjük: azaz vallásuknak.* (273. 1.)

Erdélyben 1556-ban a törvények nyelve, a bevezetés és szentesítő záradék kivételével, már magyar volt. S bár 1565-ben ismét visszatértek a törvény latin nyelven való szövegezésére: de ettől az időtől fogva aztán állandóan magyar volt a törvényhozás nyelve. Nemzetünk életében volt olyan korszak, amelyben a

magyar nemzeti nyelv egyedül a protestáns templomokban és iskolákban használtatott és ápolgatott.

Megállapított tény, hogy „a modern kultúra és tudományosság a protestantizmus veteményes kertjében sarjadt ki s onnan ültetett át a művelt emberiség köztudatába“. Onnan plántáltatott át a magyar közművelődés mezőire is. A protestantizmus kulturális befolyása, hódítása, hatása tehát nagyjelentőségű magyar hazánkban is. Kiváló irodalomtörténetírónk, Pintér Jenő megállapítása szerint, ha valaki minden érdemet el akarna is vitatni a protestantizmustól: a magyar nemzeti nyelv és magyar nemzeti irodalom előtérbe vezetésének elévülhetetlen dicsőségét nem tulajdoníthatná el a XVI. századi szellemi mozgalomnak, a reformációnak új jászülő, igazán, teremő erejétől. Teljes jogosultsággal lett szálló igévé az a helyes és a történeti igazságot hűen kifejező megállapítás, hogy a protestantizmus szószékkel, iskolával és, nyomdával mily nagy hasznot tettes mily elévülhetetlen érdemeket szerzett a magyar közművelődés történetében.

A reformáció magasztos elvei által teremtett egyházi reformban már természeténél fogva benne volt a tudomány és művelődés reformja is.

A reformáció teremtette *iskolai nevelés* nagyban különbözött a római katolikus szerzetes iskolák nevelésétől, valamint a protestáns iskolák által terjesztett közművelődés is a jezsuita iskolák által terjesztettől. A protestantizmus a hit által való megigazulás, a lelkiismereti szabadság nagy elvét érvényre emelvén; szabad teret nyitott az *egyéniiségnek*, az egyéni öntudat kifejlődhetésének és érvényesülésének s ezzel

kapcsolatosan az egyéni felelősség *érzésének* az iskolai nevelés terén is.

A protestantizmus *erkölcsi hatásai* közé tartozik valóban az is, hogy „az evangéliumból átültette a köztudatba az *egyéni szabadság, az egyéni felelősség elvét*“. Mindenkinek önmagának kell az üdvösséget megszereznie. Az üdvösséghez az egyes embernek is joga van. A római katolikus egyház hívei ezzel szemben az üdvösséget készen kapják, nekik azt csak el kell fogadniuk, mint az egyháznak, az üdvigazságok letéteményesének adományát. Szerintük az egyén egyáltalán nem munkálhat közre saját üdvössége érdekében. Készen kapja azt a papirend közvetítésével, neki csak engedelmes szívvel kell azt fogadnia. Az egyén, az egyház (a pap) közvetítése nélkül nem üdvözölhet. Az egyén érvényesülése az egyházi ügyek intézésében is megvan akadályozva, míg a protestantizmus elve szerint mindenkinek egyenlő joga van arra, hogy az egyházi ügyek intézésében részt vegyen.

Egyéni önállóságának, egyéni felelősségének élénk tudatában teremtette meg a keresztyén ember az erkölcsi autonómiát, amely a reformáció elveinek egyenes következménye, alkotása. A reformáció eszméi azt követelik, hogy az iskolák öntudatos, szabad, felelősségérzetük teljes tudatában levő egyéneket neveljenek. Ezzel szemben a római katolicizmus a maga alapelve szerint nem engedi meg az igazság önálló, szabad kutatását, az egyén szabad érvényesülését, az egyéniség önálló kifejlődését. A római katolikus egyház híveinek feltétlenül, minden tépelődés, gondolkozás, kételkedés nélkül azt kell elfogadniok, elhinniök, amit az

egyház tanít. Az ellenvetés nélküli engedelmesség főkötelesség. A protestantizmus állandóan, szünet nélkül keresi, szabadon kutatja a vallásos, a hitbeli, az erkölcsi és tudományos igazságot; a római katolicizmus ezt, alapelvei sérelme nélkül, nem engedheti meg. Az egyéniség érvényesülésének, az egyéni, subjektív, individualista irányzatnak lelkes hívei a radikálisabb irányú reformációnak, a kálvinizmusnak követői voltak. A protestáns iskola, a reformáció magasztos elveinek szem előtt tartásával, *önállóságra, önálló, személyes meggyőződés irányította gondolkodásra nevel;* ezzel szemben a római katolikus szerzetes iskolai nevelés egyetlen alapgondolata volt a föltétien, a *vak engedelmesség*. Míg ez a tekintély elvén nyugszik s az *önálló, személyes, meggyőződésen* alapuló tudásnak nem enged teret és érvényesülést: addig amaz éppen ellenkezőleg ezt fejleszti, ezt segíti elő, ezt istápolja. Mert a protestantizmus nagy elve szerint a keresztyén ember *szabad*, senkinek sem szolgája, de mégis mindenkinek szolgál (Luther), Emberi tekintély, emberi hatalom nem teheti szolgává a keresztyén embert. A protestáns iskola azt mondja a maga tanítványainak: Lássatok a magatok szemeivel, gondolkozzatok a magatok fejével. Ne fogadd el azt igazság gyanánt, amit más mond, mindaddig, míg magad is meg nem győződtél, odaadó tanulmányozás után, arról, hogy az csakugyan igazság. A protestáns iskolák növendékei önálló gondolkodásra neveltetvén, irodalmi, tudományos működésükben is nagyobb eredményeket voltak képesek felmutatni, mint a római katolikus iskolákéi, amelyekben a növendékek nem az önálló gondolkodás el-

sajátítására, hanem a tekintélyek előtt való föltétlen engedelmességre, a boncoló bírálás jogáról való lemondásra voltak szoktatva és nevelve, Nem is tettek a szerzetes iskolák soha annyi szolgálatot a magyar nemzeti eszme fejlesztése, erősítése és ápolása érdekében, mint a protestáns iskolák, amelyek emellett még a szigorú erkölcsiségre is nagy súlyt helyeztek. A bibliát szerető, olvasó magyar protestáns nép a maga erkölcsében, életmódjában az első keresztyének szigorúságát igyekezett érvényesíteni és követni. Ez átalakította, nemesítette a népet. Az egyéniség, az egyéni öntudat, az önállóságra való törekvés, a felelősségérzet s ezek alapján a nemzeti önállóság eszméje a reformációnak köszönheti megtestesülését édes magyar hazánkban is. A reformáció mindenütt, ahol csak hódítást tesz, iskolái útján is, ápolja a nemzeti érzést, elősegíti, fejleszti, erősíti a nemzet vágyait, reményeit s hathatósan műveli a nemzeti nyelvet.

A protestáns, különösen a kálvinista iskolák hagyományos szelleme éppen az önálló gondolkodású, meg nem alkuvó, a maguk erejére támaszkodó egyéniségekben öltött testet.

A reformáció önállóságra, az egyéniség szabad kifejlődésre irányuló eszméinek hatása volt az is, hogy a reformáció teremtette iskolákban az ifjúság autonóm *testület* volt. Maga választotta tisztviselőit: a szeniort, az ellenört; maga intézte ügyeit, maga kezelte az iskolai vagyont s maga fizette a tanárokat (Sárospatak, Debrecen, Ab autonómia gyakorlásával együtt járt az önfegyelmezésnek, a lelkiismereti felelősség élénk érzésének kifejlődése is. A legáció intézménye is önálló-

ságra, az önálló föllépésre nevelő eszköz még ma is a református kollégiumokban.

A magyar nemzet története igazolja, hogy a rom. kath. szerzetes-iskoláknak a mindenkori felsőbbség iránti vak engedelmességre nevelt növendékei mindig hűséges támogatói voltak az abszolutizmusra törekvő dinasztíának és rom. kath. főpapok által vezetett kormányhatalomnak — a magyar nemzeti nagy érdekek rovására is. Nem is csoda, mert a magyarországi jezsuita kollégiumok tanárai bécsi irányítás alatt állottak, amennyiben közvetlen parancsolójuk a *bécsi* provinciális volt. (Kármán: Közokt. t. II. 25.) A magyar róm. kath. klérus és egyház különben sem volt sohasem szilárd, megingathatatlan bástyája a magyar alkotmánynak, mert annak legerősebb támaszai mindig, még akkor is, mikor számra nézve nem ők voltak többségben e hazában, — *a protestánsok* voltak.

A reformáció, a protestantizmus a maga nagy-jelentőségű elveivel felszabadította a tudományokat a papuralom gyámkodása alól. A bölcsészet s a többi tudomány nem lehet többé az egyház és a teológia szolgáfa^ A tudományos kutatás szabadsága közkinccsé lett s ez a nagyszabású eszmei hódítás idézte elő a világi tudományok fokozatos föllendülését és pedig úgy a természettudományok, mint a technikai, ipari találmányok terén. A mai tudományosság és művelődés a protestantizmus' eszméinek fénye, gyakorlati értékesítése mellett fejlődhetett arra a fokra, amelyen ma áll.

A filozófiai eszmék terjesztésében a 16. és 17. században fáradozott s külföldi egyetemeken járt írók

99%-a a reformáció híve volt. Protestáns, közelebről kálvinista tanár volt Descartes filozófiájának első magyar nyelvű tolmácsolója és hirdetője: Apáczai Csere János is, aki e nemű munkálkodásával, a bölcsészeinek nemzeti nyelvű tárgyalásában a németeket is megelőzte. Érdeme az is, hogy valamint a bölcsészet, úgy a paedagógia és magyar tudományos nyelv körében mint nagy úttörő, nagyarányú működésével új korszakot nyit meg a magyar művelődés történetében. Olyan nagy tervei voltak, hogy nem akart addig meghalni, „míg a magyarnak minden tudományt magyarul nem ad“. Nyomorult az a nemzet, mondotta, mely tudományt csak idegen nyelvű kútfőkből meríthet. Egy magyar tudományos akadémiának eszméjét Apáczai veti fel először 1658-ban s a 18. században a protestánsok (Aranka, Bessenyei) sürgetik mielőbbi fölállítását,

A reformáció hatása a művészetekre.

A reformáció a *művészetek fejlődésére* is nagy hatást gyakorolt azáltal, hogy felszabadította azoknak ihletett lelkű mestereit az egyház addigi korlátlan befolyása, egyoldalú uralma alól s ezáltal biztosította a művészi alkotó lelkek számára a szabadságot, biztosította az egyén s a nemzeti érzésből fakadt életerős eszmék érvényesülését. A reformáció tehát nem volt ellensége a művészeteknek, nem gátolta s nem nyomta el azok fejlődését, mint némelyek a múltban állították, Igaz ugyan, hogy az Istent, a szenteket stb. ábrázoló képeket és szobrokat eltávolították a templomokból, de a reformáció eszméi, elvei nagy hatással voltak a

művészetek fejlődésére, A lutheri irány az oltár és oltárkép használatát megengedte. Kálvin azonban, semmiféle isteni képmást nem helyeselve, kijelenti, hogy ő nem tartja megengedhetőnek, hogy Istent látható alakban kiábrázolják, mivel Isten azt, megtiltotta, mivel ez az ő dicsőségét kisebbítené és igazságát meghamisítaná; még kevésbé szabad egy képet Isten gyanánt, vagy Istent ebben a képben tisztelni, A genfi tanács már 1737-ben az összes még meglévő képek fölkeresését és megégetését rendelte el, 1540-ben e rendeletet megújították, Kálvin kárhóztatta a képek, szobrok nagy szerepét az Isten igéjével szemben. De nem volt ellensége a festészetnek, szobrászatnak, ő a művészetet minden elágazásában tisztelte, mint Isten adományát. Annak rendeltetését Isten dicsőségében látta, aki azt nekünk ajándékozta.

Külföldön a kálvinizmus főleg a hollandus festőművészetben (Rembrandt) soha el nem enyésző emléket állított magának, A Kálvin követői teremtették meg a modern, realista, szubjektív, individualista művészetet (Dr. Rácz L-t, Hogy hazánkban pl, a festészet terén nem termettek a régebbi századokban kiváló művészek, annak okai főképp a csaknem szünetnélküli háborús viszonyok s ezek következményei voltak,

A reformáció hatásának érvényesülését látjuk nálunk az egyházi építőművészetben. A budai koronázó Mátyástemplomot pl, Schulek Frigyes a kiváló protestáns művész építette újjá s Székely Bertalan, Lotz Károly szintén protestáns festőművészek ékesítették fel képekkel és freskókkal, A sárospataki régi várkastély Perényi szárnyát Perényi Péter főúr (†548)

velencei stílusban építteti s a régi várat ugyané stílusban alakíttatja át s díszítteti. Ajtóí, ablakkeretei, kandallói, ajtófelei, mind e stílus remekei. Hosszas fogsága (1542—48) alatt egy Hirschvogel Ágoston nevű festőt és jeles rézmetszőt tart magánál s az általa írt verses bibliai történetekhez képeket, metszeteket készíttet. Ő építtette fundamentomától kezdve a sárospataki, akkor református, ma katolikus góth stílú templomot, melynek teljes fölépítését fia: Gábor fejezte be. Felsőmagyarországon a reneszánsz stílus bizonyos magyar nemzeti vonásokat mutat a XVI. században. A régi házakat is ebben a stílusban alakítják át. Ebben épülnek az új kastélyok is, a városházák, sőt a régi templomok is.

Az *iparművészet* a protestáns korban lendülettel virágzik. Főleg az ötvösség mutat meglepő fejlődést Felsőmagyarországon, ahol a legmagasabb fokát éri el.

Az egyházi *ének- és zeneművészet* terén kétségtelenül ki tudjuk mutatni-Kálvin és a kálvinizmus, a Kálvin teremtette zsolttár hatalmas hatását.

A Szenczi Molnár Albert magyar zsolttárai viszszaemennek egészen Kálvinra és zeneszerző barátjára: Bourgeois Lajosra, a kálvinista zsolttárok gyönyörű dallamainak tulajdonképeni megteremtőjére. A kálvinista zsolttárok megteremtésénél közreműködtek még a következő genfi zeneszerzők: Franc Vilmos, Goudimel Kolozs és Davantes Péter. Bourgeois dolgozza át a már megvolt dallamokat. A legszebb, legeredetibb zsolttárdallamok tőle valók. 83 zsolttárt, vagyis a zsolttárokna csaknem $\frac{2}{3}$ részét ma is az ő dallamára énekeljük. Az ő zsolttárkönyve 1547-ben jelent meg. Az

első kálvinista énekeskönyv, melyet Bourgeois felhasználta, 1539-ben jelent meg Strassburgban. Volt benne 18 zsoltár és 3 ének; ezek közül 7 Kálvintól, 8 Marótól való. Kálvin, később a saját fordításait a neki nagyon tetsző Marot-fordításokkal helyettesítette. Marót munkáját Béza fejezte be. Dallamokul Kálvin első zsoltárkönyvében, néhány neki megtetszett strassburgi dallamot alkalmazott. Goudimel tudvalevőleg egyetlen új dallamot sem szerzett, hanem a kész dallamokat művészileg tökéletesítette, kiképezte, amennyiben ő alkalmazta őket négyeshangú énekekre. Ez a zsoltároskönyv 4562-ben jelent meg; ebben az évben 25, 4 év alatt 62 kiadást ért. (Dr. Rácz L.: Pr. Sz. 1910). Ezt a Goudimel által tökéletesített, Kálvin eredetű zsoltárkönyvet, mely 22 nyelvre lefordított, fordította le Szenczi Molnár Albert (1607). Ezekért a zsoltárokat heidelbergi diák korában, svájci útjában hallotta 'S énekelte először. A magyar nép igen megszerettél a behízlgő, gyönyörűséges, új francia dallamokat, a bájos melódiákat, amelyek legnagyobb részben francia népdallamok átdolgozásai, vagy azok hatása alatt született dallamok. Szakemberek megállapítása szerint Szenczinél a zsoltárdallamokban a *nemzeti elem* sokkal több helyet foglal el, mint a franciáknál. A Bourgeois és Goudimel-féle dallamok idővel egészen más rithmusúvá változtak. Szenczi Balassa hatása alatt áll, aki maga is átdolgozott 5 zsoltárt részint Buchanan, részint Béza, illetőleg Marót nyomán.

A Szenczi fordította zsoltároskönyv melódiái igen nagyhatásúak voltak. Népdalaink zenei fejlődését is nagy mértékben előmozdították. Számos népdallam

csírája a zsoltárdallamok egyikére vagy másikára vezethető vissza. Kálvin követői az orgonát nem használták. Kálvinnak ugyanis az volt az álláspontja, hogy az isteni dicséreteknek szívvel és szájjal való tiszta és egyszerű éneklése nemzeti nyelven, teljesen elegendő. A lutheri irány hívei azonban alkalmazták az orgonát s némely énekeket e hangszer kíséretével énekeltek,

Szenczi magyar zsoltárainak éneklését a sárospataki kollégiumban Tolnai Dali János professzor (1639—42; 1649—1656) buzgólkodására kezdték az istentiszteleteken zengedezni, azelőtt a zsoltárokat a Buchanan skót költő vagy a Spethe-Lobwasser (1596) fordítása szerint latinul énekeltek.

Szaktudósok megállapítása szerint Tinódi az ő krónikás énekeit a Luther- és Kálvin-féle egyházi korálojk szellemében írta és kótázta le. így az ő krónikája a magyar zene története szempontjából is igen nevezetes,

A Kálvintól kezdeményezett és Bourgeoistól gazdagított és Goudimeltől tökéletesített s Szenczitől magyarra fordított jeles“ énekeskönyvnél sokkal előbb gyakorolt hatást nálunk a Luther énekeskönyve, melyet Gálszécsi István fordított magyarra (1536). Ennek, énekei között a 3-ik: „Jézus Christus mű üdvösségünk“ Hus János előreformátor úrvacsorai énekének (Jesus Christus nostra salus) átdolgozása. íme, nemcsak első bibliafordításunk gyökerezik a Huszita bibliában, hanem legelső magyar énekeskönyvünk egyik darabja Hus Jánossal kapcsol össze bennünket. A Luther-Gálszécsi énekeskönyv dallamai főleg régibb közismert dallamok, világiak és egyháziak vegyesen.

„Az Istennek szent angyala“ kezdetű énekünket Luther dolgozta át egy német népdalból. Sztáray Mihály,[^] a nagyhírű énekes-reformátor, aki szép éneklésével 120 gyülekezetet alapított, maga is szerzett dallamokat[^] melyek közül több ma is használatban van.

A protestáns magyar énekszerzők az általuk szerzet énekeket vagy már meglevő világi dalok, vagy régebbi egyházi énekek dallamára alkalmazták. Kölcsönöztek dallamokat históriás énekektől, régi r. kath. egyházi énekektől, világi népdaloktól, vagy újakat szereztek, vagy régieket átdolgoztak. Sok példa van arra, hogy egyházi éneket világi dal dallamára s viszont, hogy világi dalt egyházi ének dallamára énekeltek, illetőleg sok egyházi ének dallama világi dal dal-»lámának hatása alatt keletkezett, vagy abból dolgoztattott át, de arra is van példa nem egy, hogy megfordítva áll a dolog, t. i. a világi dallam zsoltárdallamából van átdolgozva. Pl. a Balogh Ádám nótájának dallama azonos a „Jer, mindnyájan örüljünk“ kezdetű régi ref. karácsonyi ének dallamával. Fabó Bertalan szerint a kuruckori nóták *egyházi* énekekből származtak s a nép ajkán fejlődtek. Igen sok magyar népdalnak a Szenczi zsoltárainak melódiájában van a csirája.

A protestáns énekdallamok XVI—XVII. századi színvonalát a kéziratos graduálok, Huszár Gál kótás énekeskönyve (1560. 1574) s az Öreg gradual (1636) mutatják.

A hanyatlás korában, a magyar zene története szerint, a kálvinista főiskolák, a sárospataki, a debreceni stb., ifjúsági énekkarai művelték a magyar egyházi és világi népies zenét. „A Soltároknak négyes nótájuk“ c.

1756-ban megjelent művet egy debreceni református tanár, Maróthy György írta. Az ébredő magyar zene-művészet örökbecsű dokumentuma pedig, a sárospataki énekes-kódex, az ottani híres református főiskolai énekkar legelső kótatárai közül való, amely a maga 45 világi népies dalával, Kacson Pongrác szerint, hivatva van betölteni a magyar zenetörténelemnek azt a nagy hézagát, mely a kurucvilág és az újraébredés korszaka között a magyar zenetörténelmi kutatásnak mindeddig útjában állott (M. Figyelő, 1911. évi).

A reformáció korabeli énekesgyűjtemények közül zenei szempontból igen értékes a Hofgtref (helyesebben Heltai)-féle 1538 és 1552 közt írt, bibliai históriás énekeket tartalmazó kótás énekeskönyv.

A *díszítőművészet* szép fejlődéséről tesznek bizonyosságot a reformáció századában s később készült dalgyűjteményes kódexek, graduálok (Szencsey-kódex, a nagydobozai, két sárospataki gradual, mindhárom díszesen, magyaros motívumokkal festett kezdőbetűkkel; Rhétei IVÁdám sárospataki diák geográfiai stúdiumának aquarell és színes festései 1732, valamint Tarczali Sámuel (1696) és Szatmári M. János (1722) pataki diákok rézmetszeteket utánzó díszítései a Heidelbergi káté magyarázatát magában foglaló stúdiumaik címlapján.

A reformáció hatása a magyar alkotmányos és nemzeti életre.

A magyar protestantizmus és a *magyar alkotmány*, a lelkiismereti és politikai szabadság a XVI. és XVII. században összeforrtak, karöltve jártak, mert az

alkotmányos és lelkiismereti szabadság a protestantizmus szülötte. Egyiket a másiktól elválasztani lehetetlen volt. Egyikük a másik nélkül nem is élhetett. A vallásszabadság védelmezésével együtt járt a magyar nemzet alkotmányának oltalmazása. Fényesen megmutatták ezt a Bocskay hajdúi, a Bethlen Gábor és L. Rákóczi György hadai, Thököly és II. Rákóczi Ferenc vitéz kurucai s eme szabadságharcok *utha* létrejött békekötések.

A bujdosóknak, kurucoknak háborúja épúgy vallási, mint nemzeti küzdelem vala, melynek jellege határozottan *protestáns*. Abban a korban a nemzeti eszmének s a magyar alkotmánynak is úgyszólván már csak ők a lelkes szószólói és küzdő képviselői. Az alkotmányos és lelkiismereti szabadság a protestantizmus terméke. Hogy a magyar nemzetnek olyan finom érzéke volt a szabadság s az alkotmányosság iránt: abban a reformáció elveinek, eszméinek nagy része, nagy szerepe, nagy hatása van, mert a protestantizmus nem elfojtani, de teljes erővel érvényre juttatni igyekezett az egyén szabadságát, az egyén jogait. A reformációnak, a protestantizmus elveinek hatása, következménye az, hogy hazánk a nemzeti fölkelések klasszikus földjévé lett.

Ha meg volt támadva a magyar nemzet régi törvényeken nyugvó *alkotmánya*: meg volt támadva azal együtt a *magyar protestantizmus* is; viszont, ha az abszolút, hatalom a protestantizmus megbuktatására törekedett: vele együtt akarta megsemmisíteni a magyar nemzet ősi alkotmányát is. A protestantizmus mintegy vérében összeforrt a nemzettel; a r. katholi-

cizmus pedig mindig azt figyelte, hogy miképen gondolkodik a r. kath. főpapoktól irányított, befolyásolt dinasztia. Az udvarnak és a r. kath. egyháznak a XVI. és XVII. században egy és ugyanazon célja volt: a protestánsok és ezzel a magyar nemzeti alkotmány megsemmisítése. A XVII. század végén „a protestantizmus hanyatlásának igazi oka az, hogy a haza alkotmányos szabadságával, önállóságával és a nemzeti eszmével állott elválaszthatatlan kapcsolatban“.

(Pokoly.)

Történelmi tény, hogy a r. kath. klérus a legtöbbször, sőt bátran mondhatjuk: mindig készséggel hajlandó volt beleegyezni abba, hogy Magyarország, az abszolút hatalom törekvése szerint, az osztrák ház örökös tartományai közé olvasztassék be. I. Rákóczi György a maga híres kiáltványában nyíltan kifejezi ezt. A klérus, úgymond, Magyarországot az ausztriai ház örökös tartományává akarja tenni s a maga vallásán levő világiakon is mind lelki, mind testiképen akar uralkodni. Kolonics Antal bécsújhelyi püspök, majd esztergomi érsek, Magyarországot teljes határozottsággal be akarta olvasztani az osztrák örökös tartományokba s az egész országot németté, rabbá, koldussá s azután katolikussá akarta tenni. A magyar klérus tagjai közül a XVII. században egyedül Pázmány Péter az, aki, Zrínyi Siralmas panasza szerint, nyíltan beismerte és bevallotta, hogy a magyarországi szabadság csak addig fog tartani, míg az evangélikusok (azaz a protestánsok) oltalmazhatják. Kemény János is azt jegyezte fel, hogy Pázmány szerint Magyarországnak csak addig van hitele, tekintélye a császár előtt, míg

Erdélyben magyar fejedelem, kálvinista fejedelem hal-
latik gubernálni, azon túl gallérunk alá pök a német.

A magyar protestantizmus hívei mindig önérzete-
sen hangsúlyozták, hogy: először vagyok magyar s
csak azután tartozom valamely hitfelekezethez. Nem
így gondolkodtak ám a r. kath. egyház jezsuitái, ők
nyíltan bevallották, hogy ők először r. katolikusok s
csak azután magyarok. Szerintük első, legelső: a fele-
kezeti érdek s csak azután következik a nemzeti. Saj-
nos, hogy még ma is ezt vallják és tanítják a jezsuita-
rend túlzó és elfogult tagjai. Szerintük nem a nemzet,
„a, haza minden előtt“, hanem a r. kath. egyház!
Bangha Béla magyar jezsuita nyilatkozata szerint
legelső, mindenekfelett való a r. kath. egyház érdeke
s csak azután, másodsorban jön a magyar hazáé. Sze-
rinte azt a háromszáz millió koronát, amit a r. kath.
hazafias magyar főpapok a világháború alatt a haza
védelmére kölcsönadtak: inkább *jeszuita sajtó* meg-
teremtésére kellett volna fordítani. Szerinte ugyanis
az egyházi vagyonnak még a haza védelménél is sajtá-
tabb és sürgetőbb rendeltetése, hogy „mindenekelőtt“,
tehát a *haza ügye*, érdeke előtt is *a r. kath. egyház
ügyét védelmezze*. (Magyar Kultúra 1917. 7—8. sz.)
Íme Bangha B. jezsuita még a magyar hazát végve-
szedelemmel fenyegető világégés idején is ilyen haza-
fiatlanul gondolkozik, ő elsősorban jezsuita, a r. kath.
egyház harcosa s csak azután, jóval azután — olyan —
amilyen magyar, ő előtte ma is a r. kath. egyház ér-
deke az elsőrangú érdek s csak azután jön a romba-
dőntött magyar haza újjáépítésének szükségességé.
Nálunk az irodalom, a tanügy, a nevelés elsősorban ál-

landóan az egyház érdekét szolgálja ma is, és nem a nemzetét. Nálunk protestánsoknál ez éppen megfordítva volt és van. Első a haza érdeke, s csak azután jön a hitfelekezetünké!

A reformáció, a protestantizmus eszméi, szellemi gyümölcsei a XVI. századtól kezdve nagy mértékben kamatoztak a magyar nemzeti közművelődés javára annak minden ágában s minél inkább elterjedt a közművelődés, annál inkább fokozódott, növekedett a protestantizmus ereje.

A XVIII. században, ebben a nemzetietlen korban, amikor az állam és a kiváltságos r. kath. egyház együttesen nyomta el a protestantizmust s tervszerűleg akarta kiirtani iskoláit és híveit: a protestantizmus hívei a külföldi összeköttetések révén merítettek erőt a kitartáshoz, a hitükhöz való ragaszkodáshoz s a nyugati protestáns műveltség tűzhelyeiből táplálták lelküket. A protestáns ifjakkal külföldre való utazásaikat éppen emiatt betiltják, mert ezek az ott magukba szívott új eszmékkal és új tanokkal megháborítják idehaza a r. katolikusok lelki békéjét. A külföldre járhatás ellen két eszközt alkalmaztak. Egyfelől erősen korlátozták s megnehezítették az oda való kijutást, másfelől szigorú könyvrevíziót és cenzúrát hoztak be. 1756—1759-ig, majd 1763—1766-ig egyetlenegy protestáns ifjúnak sem adtak engedélyt a külföldi egyetemekre való menetelre. 1761—1780-ig (leszámítva az általános tilalom idejét) tehát 16 év alatt 700 protestáns ifjú ment külföldre. Tudomány szomj as ifjaink azonban, mikor megnehezítik, sőt lehetetlenné teszik rajok nézve a külföldi egyetemekre való járást:

a tilalmak ellenére, szabadságuk, sőt életük kockáztatásával is kiszöknek a tudományok szabad éltető forrásaihoz. Némelyik diák az ismeretek gazdag lelki-tárházán kívül egész könyvtárt is hoz magával haza, a leghíresebb könyveket válogatva, vásárolva össze, (Köztük az idehaza tiltottakat is.) Keresztesi, a jeles krónikaíró 2 ládában 7 mázsa könyvet hozott haza; Bod Péter 7, egyik társa 8, másik 15 mázsa könyvvel tér haza külföldről, kerülő utakon, hogy szállítmányukat el ne kobozzák,

A reformáció előkelő, gazdag követői, a protestáns főurak és fejedelmek nemcsak nyomdákat, iskolákat alapítottak, templomokat építettek (Perényi Péter stb.), papokat, tanítókat tartottak, hanem évenként több diákot küldtek a külföldi híres egyetemekre, hogy ott tanulmányaikat továbbfolytassák és betetőzzék, s e nemes cselekedetükkel s áldozatukkal a magyar közművelődés emelését, fokozását jelentékenyen előmozdították.

A nyugati kultúrával való kapcsolatot a protestánsok ezen a nehéz és rögös úton, meg levelezések útján tartják fenn s így a művelődés nagy és szent ügyét a nehéz viszonyok közt is fejlesztették. Művelődéstörténetíróink kimutatták, hogy *„amit a magyarság a nyugattól tanult, műveltséget, új eszméket, irányokat, az három század óta majdnem kivétel nélkül a protestáns egyetemi tanulók révén jutott be és terjedt el nálunk. A 18. században pedig úgyszólván kizárólag ők közvetítették a szellemi áramlatok világforgalmát“*

Bármennyire iparkodott is a r. katholicizmus már mindjárt a reformáció korától kezdve elzárkózni a

külföldnek, különösen a nagy nyugati államoknak művelődési törekvéseitől: mégis, akarva-nemakarva, kényszerítve volt a reformáció világraszóló elveinek nagy horderejét és jelentőségét elismerni s legalább részben követni, sőt alkalmazni is. És ha a Szentírásnak és használatos közimádságoknak a nép nyelvére való lefordítása, Taine szerint is, már magában véve kész forradalom volt is, mégis bele kellett abba nyugodni, mert az új szellem újjászülő, elevenítő, teremtő ereje elől nem lehetett többé elzárkóznia. A protestantizmus erőteljes hatása következtében történhetett meg az, hogy a 18. század hat évtizede alatt a r. katolicizmus, a protestantizmus hatása folytán, többéit tett a magyar nyelv és nemzeti szellem fejlesztése érdekében, mint azelőtt 5—6 század tartama alatt. E korban már vannak magyarul író jezsuiták is.

A külföldön tanult protestáns ifjak tollai alól kerülnek ki garmadával az úttörő, magasabb fejlődési fokot jelző, vagy éppen korszakot nyitó művek nemcsak a 16—17. században, hanem azután is. Így pl. hazánkban a fizikát kísérleti alapon először egy kálvinista tanár (Simándi István) tanítja a sárospataki kollégiumban (1708—1710). A magyar irodalomtörténetírás úttörői mind protestáns férfiak (Czwittinger 1711; Rotarides 1745, Bod 1766). Fizikai és politikai földrajzot hazánkban ifj. Csécsi János sárospataki tanár tanít először (1713). Az első magyar nyelvű geográfia protestáns tanintézetekből (Debrecen, Sárospatak) kerülnek ki. Protestáns egyháztörténetíró (Ribni) az, aki 1751-ben a felett töpreng s arról ír, hogy a magyar nemzeti nyelv kiművelésére minő eszközök volnának

legalkalmasabbak. Az első magyar hírlap szerkesztője (Rath, 1780) protestáns férfiú. Korszakot alkotó irodalmi működést fejt ki Bécsben a sárospataki református kollégiumban tanult Bessenyei György. Protestáns író írja az első magyar eposzt (Palóczi Horváth Ádám), aki először ismeri fel a népdalgyűjtés nagy jelentőségét és fontosságát. Gyarmathi Sámuel erdélyi orvos írja az első tudományos, részletes magyar nyelvtant (1794); protestáns tudósok írják a debreceni grammatikát (1795); protestáns író a megalapítója a magyar rímes időmértékes verselésnek (Ráday Geleon); a 18. század legnagyobb lírikusa: Csokonai a debreceni és sárospataki kollégium neveltje, megteremtője a magyar komikus eposznak. Az első iskolai magyar nyelvművelő társaságok protestáns iskolákban alakulnak. Az első Linne-rendszerű Magyar fűvészkönyv protestáns írók (Fazekas, Diószeghi) műve. Nagy úttörő, nálunk a törvény filozófiájának megteremtője, Kövy Sándor, akit Csokonai és Kossuth is hallgattak, a sárospataki református főiskola jogtanára volt (1793—1829). Az első polgári (Budai F. 1804—5) s az első Biográfiai Lexikon (Mokri Benj. 1819—20) is protestáns szerző munkája. Homéros első magyar fordítója, Vályi Nagy Ferenc, a sárospataki főiskola tanára volt (†1820). Protestáns, közelebbről kálvinista volt Kazinczy Ferenc, a magyar nyelv- és stílus-újítási mozgalom nagynevű vezetője és szervezője. Bajtársai: Kölcsey, Szemere Pál szintén protestánsok, akik megalapítói a szépirodalmi kritikának, amelynek legjelesebb képviselői aztán Bajza, Erdélyi János, Gyulai, Greguss, szintén protestánsok. Az első görög-magyar

szótárt is a sárospataki református főiskola tanára: írják (1857).

Befejezés.

A reformáció eszméinek, elveinek hatása a magyar nemzeti közművelődésre, a dolog természete szerint, még nem záródott le, mert a reformáció eszméi még nem végezték be világtörténeti hivatásukat. Ha a r. kath. autonómia csakugyan létrejön, akkor ez az alkotás a protestantizmus elveinek kétségtelen befolyása, hatása alatt történik meg. A megyei, törvényhatósági élet autonóm kifejlődését is a protestantizmus elvei, eszméi mozdították elő. A protestantizmus lényegéhez tartozik az igazságnak állandó, folytonos» fáradhatatlan keresése, kutatása. E munkájában s meggyőződésének szabad nyilvánításában emberi te-* kintélyek fel nem tartóztathatják, meg nem gátolhatják. S ha tövises is, ha göröngyös is az igazság felé vezető út, ha ott meredez is az úton a kereszt, a bitó, a kötél, a gálya meg a máglya: az eredmény, a teljes siker nem fog elmaradni. Minden szabadságharcnak megvolt a maga jelentősége, hatása, akár leverett, akár nem, akár diadallal, akár elfojtással végződött, mert közelebb vitte harcosait az igazsághoz.

A protestantizmus megmutatta a múltban, megmutatja a jelenben, hogy milyen elsőrangú, hatalmas tényező a magyar nemzeti kultúra kiépítésében. Mert nem a véletlen, vagy az esetlegesség munkája az» hogy a magyar nemzeti irodalom legkiválóbb férfiai, költői, írói, tudósai a protestáns egyházak szülöttei, a protestáns iskolák neveltjei s hogy a protestánsok

hazánk szellemi, társadalmi és politikai életének vezetésében aránylag sokkal nagyobb szerepet vittek és visznek, mint a jóval többen levő r. katolikusok, — hanem egyenesen a protestáns nemzeti nevelés kifolyása, eredménye.

Hogy csak a legkiválóbbakat említsük, ott látjuk a gazdag névsorban a következőket: Sylveszter, Pesty, Sztáray, Meliusz, Zrínyi, a szigeti hős, Tinódi, Balassa, Petrőczy Kata Szidónia, Barakonyi, Szenczi Molnár, Apáczai, Gyöngyösi István, Bessenyei György, Kazinczy Ferenc és Gábor, Fáy, Jászai Pál, Szemére Pál, Szemere Bertalan, Berzsenyi, Csokonai, Döbrentei Gábor, Pulszky Ferenc, Hunfalvi Pál, Tompa, Petőfi, Arany, Lévy, Kis János, Jókai, Mikszáth, Gyulai Pál, Kossuth Lajos, Brassai Sámuel, Szilády Áron, Beöthy Zsolt, Thaly Kálmán, Tisza István, Vargha Gyula, Kaksay Sándor, Szabolcska Mihály, Dézsi Lajos, Balogh Jenő, Finkey Ferenc, Ferenczi Zoltán, Csánki Dezső, Heinrich Gusztáv, Tolnai Vilmos, Császár Elemér, Kéky Lajos stb. stb.

A Magyar Tudományos Akadémiát nem egyszer vádolták azzal, hogy kálvinisták uralkodnak benne, mert kálvinisták viszik benne a főszerepet. Ez a vád a legnagyobb elismerés a reformáció híveire, akik oly magasan lobogtatják az irodalom, a tudomány fátylóját.

Ha Magyarország a reformáció századában a maga teljes egészében protestáns országgá lehetett volna s az is maradt volna: akkor a kulturális fejlődésnek kétségtelenül magasabb fokán állana, mint amelyen jelenleg áll s az idegen nemzeti-

ségek megmagyarosítása már jóval a világháború előtt befejeztetett volna. A protestantizmus hatása, eredménye, hogy hazánkban a legkevesebb analfabéta ma is a protestánsok közül kerül ki.

Jólélekkel hisszük és reméljük, hogy a reformáció eszméinek, magasztos elveinek ereje, hatása az idole végéig érezhető, tapasztalható lesz a magyar nemzeti közművelődés minden ágában s a tőlünk erőszakkal, igazságtalanul elszakított, megszállott területeken lakó testvéreinkkel való lelki, szellemi közösségünk leghathatósabb összekötő kapcsai a magyar nemzeti közművelődés tényezői, termékei lesznek addig is, míg országunk visszanyeri ezeréves, régi határait.

TARTALOM.

Bevezetés	1
A reformáció hatása a magyar irodalomra.....	5
A reformáció hatása a sajtóra.....	42
A reformáció hatása az iskolákra és iskolai nevelésre.....	46
A reformáció hatása a művészetekre	62
A reformáció hatása a magyar alkotmányos és nemzeti életre	63
Befejezés	75